

Tarihi Ankara Hamamlarının Tipolojik Analizi

Typological Analysis of Historical Ankara Baths

Filiz KARAKUŐ – Zuhall ÖZCAN

Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Mimarlık ve Güzell Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Architecture and Fine Arts, Department of Architecture, ferdemir06@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7562-3435.

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Retired Faculty Member, Ankara/TÜRKİYE, zuhall.ozcan@gmail.com

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Arařtırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi – Date Received	30 Mayıs / May 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	25 Eylül / September 2022
Yayın Tarihi – Date Published	30 Eylül / September 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Eylül / September

Atıf / Cite as: Karakuő, F.-Özcan, Z. (2022), Tarihi Ankara Hamamlarının Tipolojik Analizi/Typological Analysis of Historical Ankara Baths. Turkish Academic Research Review, 7 (3), 525-575. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/72766/1123402>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Tarihi Ankara Hamamlarının Tipolojik Analizi

Filiz KARAKUŐ – Zuhul ÖZCAN

Öz

Ankara kenti, ilkçağlardan itibaren birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir coğrafi alandır. Selçuklular ve özellikle Osmanlı dönemlerinden kalan cami, mescit, han, hamam gibi pek çok tarihi yapının bulunduğu şehirde bu yapılardan bir kısmı bilinçsizlik, yangın, doğal afetler ve bayındırlık işleri nedeniyle yok olmuştur. Bu araştırmanın konusu şehirdeki tarihi hamam yapılarına ilişkin bir tipoloji çalışması üzerine kuruludur. Bu amaçla öncelikle literatür taraması yapılarak hamamların ve yıkanma kültürünün tarihsel gelişimi üzerinde durulmuş, sonrasında kentte bulunan tarihi hamam yapıları tespit edilmiştir. Tespit edilen yapılar üzerinde kaynak ve arşiv araştırması yapılarak bu yapılar yerinde incelenmiştir. Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde Ankara şehrinde birçok anıtsal yapı inşa edilmiştir. Bu dönemlerde inşa edilen ve çalışmaya konu olan hamam yapılarından Cenabi Ahmet Paşa Hamamı, Hasan Paşa Hamamı, Tahtakale (Kaledibi) Hamamı, Bey Hamamı, Sultan Hamamı'nın tam yeri belirlenememiş, merkezde yer alan Keçeciler Hamamı ise günümüze kadar ayakta kalamamıştır. Çalışma kapsamında Altındağ Şengül Hamamı, Karacabey Hamamı, Eynebey Hamamı, Eskicioğlu Camii bitişindeki ev hamamı, Kızılcahamam Sey Hamamı, Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı ve Beyoğlu Hamamı ile Ayaş Paşa (Belediye) Hamamı ve Karakaya Hamamı incelenmiştir. Anadolu'daki hamam yapılarına ilişkin pek çok çalışma olmasına rağmen Ankara'daki tarihi hamamlara ilişkin detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışmanın amacı, toplumda yıkanma kültüründe görülen değişikliklerin takip edilebilmesi bağlamında Ankara'daki tarihi hamam yapılarının tipolojik olarak değerlendirilmesi ve kültür sürekliliği çerçevesinde korunması konusuna dikkat çekilmesidir. Bu vasıtayla söz konusu yapıların korunmalarına yönelik bütüncül bir veri oluşturulması hedeflenmektedir. Ayrıca, yapılan çalışmanın incelenen yapıların korunmasına ve ileride yapılacak müdahale kararlarına kaynak olabileceği düşünülmektedir. Tespit edilen yapılardan bir bölümünün yıkılmış olması ve bu yapılara ilişkin yeterli bilginin bulunmaması bu çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hamam, Anadolu, Ankara, Tipoloji, Koruma

Typological Analysis of Historical Ankara Baths

Abstract

The city of Ankara is a geographical area that has hosted many civilizations since ancient times. In the city, where many historical buildings such as mosques, masjids, inns and baths from the Seljuks and especially Ottoman times are located, some of these disappeared due to unconsciousness, fire, natural disasters and public works. The subject of this research is based on a typological study of historical bath buildings in the city. For this purpose, firstly the historical development of baths and bathing culture was emphasized by scanning the

literature, and then the historical bath buildings in the city were determined. After the source and archive research was carried out on the identified structures, they were examined on site. Many monumental structures were built in the city of Ankara during the Anatolian Seljuks, Principalities and Ottoman periods. The exact location of the Cenabi Ahmet Pasha Bath, Hasan Pasha Bath, Tahtakale (Kaledibi) Bath, Bey Bath, Sultan Bath, which were built during these periods and were the subject of the study, could not be determined, and the Keçeciler Bath, located in the city-center, could not survive until today. Within the scope of the study, Altındağ Şengül Bath, Karacabey Bath, Eynebey Bath, the house bath adjacent to Eskicioğlu Mosque, Kızılcahamam Sey Bath, Beypazarı Rüstem Pasha Bath and Beyoğlu Bath, Ayaş Pasha (Municipal) Bath and Karakaya Bath were examined. Although there are many studies on bath structures in Anatolia, there is no detailed study on historical baths in Ankara. The aim of this study is to evaluate the historical bath buildings in Ankara typologically in the context of following the changes in the bathing culture in the society and to draw attention to the issue of preserving these structures within the framework of cultural continuity. With this means, it is aimed to create a holistic data for the conservation of these structures. In addition, it is thought that the study can be a source for the condervation of the examined structures and future intervention decisions. The fact that some of the identified structures were demolished and there is no sufficient information at hand, regarding these structures, constitute the limitation of this study.

Keywords: Hamam (Bath), Anatolia, Ankara, Typology, Conservation

Structured Abstract

Anatolian Turkish baths consist of four main places: *soyunmalık*, *soğukluk* (*ılıklik*), *sıcaklık* and *külhan*. In some baths, there are also sections such as *aralık*, *keselik*, water tanks and *tandır* (tandoor). Many monumental structures were built in the city of Ankara during the Anatolian Seljuks, Principalities and Ottoman Periods. Among the bath structures that are the subject of the study, Cenabi Ahmet Pasha Hamamı, Hasan Pasha Hamamı, Tahtakale (Kaledibi) Hamamı, Bey Hamamı, Sultan Hamamı, whose exact location cannot be determined, and Keçeciler Hamamı, which are located in the center of Ankara, have not survived. Within the scope of the study, Altındağ Şengül Hamamı, Karacabey Hamamı, Eynebey Hamamı, the house bath at the end of Eskicioğlu Mosque, Kızılcahamam Sey Hamamı, Beypazarı Rüstem Pasha Hamamı and Beyoğlu Hamamı and Ayaş Pasha (Municipal) Hamamı and Karakaya Hamamı were examined. The Çarşı Hamam in Kalecik is also excluded from the scope of the study, since it is in ruins today and the plan scheme cannot be read clearly. The bath structures that have survived to the present day in the center of Ankara and its districts have been examined typologically. It is thought that this study can be a source for the conservation of the examined structures and for future intervention decisions. The aim of the study is to bring holistic conservation measures depending on the documentation and typological evaluations. However, this study does not include the determination of the typology of all bath structures built in the region. These structures are out of the scope of the study, since it is not possible to conduct a typological study with limited information about the structures that do not exist.

In the examination of the bath structures in Ankara city center and its districts, it has been seen that Kızılcahamam Sey Hamamı and Ayaş Karakaya HAMamı are spa baths

(*kaplıca*), Eskicioğlu Hamamı is home bath, while the others serve as general baths. It has been seen that Altındağ Eynebey Hamamı, Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı, Ayaş Paşa (Municipal) Hamamı are single baths (*tek hamam*), while Altındağ Şengül Hamamı and Karacabey Hamamı, Kızılcahamam Sey Hamamı, Beypazarı Beyoğlu Hamamı and Ayaş Karakaya Hamamı are double baths (*çifte hamam*).

Kızılcahamam Sey Hamamı, one of the bath structures studied, was built on the ruins of a Roman bath or used the walls of a Roman bath and was built in the 14th or 15th century. It is seen that the Karakaya Hamamı in Ayaş is a *kaplıca* bath, its origin goes back to the Roman period, and it has survived to the present day with some additions and repairs made during the Seljuks and Ottomans. Ayaş Pasha Hamamı was built during the Anatolian Seljuk period. The house bath next to the Eskicioğlu Mosque is dated to the 18th century. Other bath structures examined are dated to the 15th and 16th centuries.

It has been observed that the Ankara bath structures examined continued the Seljuk and Ottoman bath building tradition in terms of plan scheme. It has been determined that the buildings consist of *soyunmalık*, *soğukluk* (*ılıklik*) and *sıcaklık* sections, and there are private rooms and iwans in the *sıcaklık*. When evaluated according to the classification made by Eyice according to the hot places, it is seen that Şengül Hamamı, Karacabey Hamamı and Eynebey Hamamı are type with iwan and corner private (*köşe halvetli*) bath. It is seen that the men's section of Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı and Beyoğlu Hamamı is the type with private rooms arranged around a square *sıcaklık*, while the women's section is included in the type with *soğukluk-sıcaklık* and private rooms. Kızılcahamam Sey Hamamı and Ayaş Karakaya Hamamı are *kaplıca* type baths and it has been seen that these structures consist of *soyunmalık* and pool sections, and there are no *soğukluk* and *sıcaklık* sections. Considering that Kızılcahamam Sey Hamamı was built on or next to a bath from the Roman period, it can be said that this structure continues the Roman tradition. In Ayaş Karakaya Hamamı, it has been seen that there is an interval (*aralık*) section, which was seen in the Anatolian Seljuk Period and was not used in bath structures after the 15th century, and the shaving and toilet section is located here.

All these findings prove that the development of baths in Ankara followed a parallel course to Anatolia. In this course, it was possible to observe the importance of the baths over time in Ankara baths. The house bath next to the Eskicioğlu Mosque in the center of Ankara is in a dilapidated condition and is not used. Beypazarı Pasha Hamamı and Ayaş Pasha Hamamı were used as museums. Today, the changing heating systems make it difficult to use the original heating systems of the baths day by day. Changes in social life, natural disasters such as earthquakes and fires have ceased to be profitable businesses due to increasing fuel and water costs, and have lost their importance in Turkish social life due to the changing lifestyle. It seems possible to attribute the most important reason why the baths moved away from daily life, especially with the radical changes in the housing plans, to the technological developments.

Recently, various public institutions and non-governmental organizations have developed measures to protect baths and other traditional architectural structures. However, it is not enough to protect these structures with the concerns of carrying them to the future. Restoration and repair works are trying to secure only physical sustainability by isolating the baths from the culture shaped around them. Baths should be handled with a holistic approach with the understanding of protecting intangible cultural heritage and they should be transferred to the future.

Giriş

Osmanlı Devleti Dönemi'nde Ankara'da inşa edilen hamamların bir bölümü günümüze kadar gelememiştir. Bunlardan bir kısmı hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen bir kısmının plan şeması ve malzeme özellikleri ile ilgili bilgi edinilebilmiştir. Bu çalışma kapsamında, bazıları kent merkezinde bazıları ilçelerde bulunan Şengül Hamamı, Eynebey (İnebey-Yıkık ya da Eski Hamam) Hamamı, Karacabey Hamamı, Eskicioğlu Camii yanındaki ev hamamı, Kızılcahamam Sey Hamamı, Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı ile Beyoğlu Hamamı ve Ayaş Paşa (Belediye) Hamamı ile Karakaya Hamamı irdelenmiş ve bu yapılar tipolojik olarak incelenmiştir.

Anadolu'da inşa edilmiş Türk hamamlarına ilişkin pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında Yılmaz Önge'nin "Anadolu XII. ve XIII. yüzyıl Hamamları", Semavi Eyice'nin "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", Sami Karaman'ın "Afyonkarahisar Hamamları", Fikret Yegül'ün "Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma", "Roma Dünyasında Yıkanma" ve "Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği", Tülay Taşcıoğlu'nun "Türk Hamamı", Kemal Ahmet Aru'nun "Türk Hamamları Etüdü" gibi birçok çalışma ayrıntılı olarak gözden geçirilmiştir. Ankara'da inşa edilmiş hamam yapılarına ilişkin çalışmaların az olması bu çalışmanın yapılmasının sebebinin oluşturmaktadır. Ankara hamamlarına ilişkin olarak yapılan çalışmalar, Gül Asatekin'in Yüksek Lisans Tezi olan Eynebey (Eski Hamam) Hamamı'nı incelediği "The Eski Hamam in Ankara" ile Gülşen Dişli'nin Yüksek Lisans Tezi olan ve Şengül Hamamı örneğinde tarihi Türk hamamlarında su temini ve drenaj konularının ele alındığı "An Investigation on the Water Supply and Drainage Systems of Historical Turkish Baths" ile sınırlıdır.

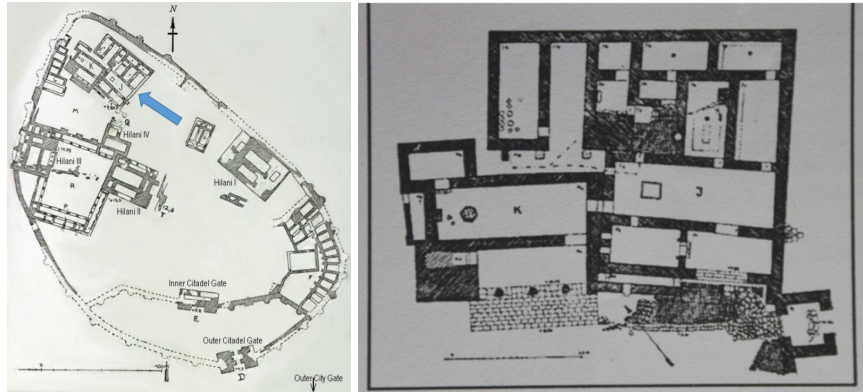
Tipolojik çalışma, Ankara kent merkezinde ve ilçelerinde bulunan ve günümüze kadar ayakta kalabilmiş olan az sayıda hamam yapısına göre yapılmıştır. Bu yapıların korunması ve ileriye dönük olarak alınacak müdahale kararlarında bu çalışmanın kaynak olabileceği düşünülmektedir. Çalışmanın amacı yapılan belgeleme ve tipolojik değerlendirmelere bağlı olarak bütüncül koruma önlemleri getirilmesidir. Ancak bu çalışma bölgede inşa edilen tüm hamam yapılarının tipolojisinin belirlenmesini içermemektedir. Mevcut olmayan yapılar hakkındaki sınırlı bilgi ile tipolojik çalışma yapılması mümkün olmadığından bu yapılar, çalışma kapsamı dışındadır. İncelenen yapılar arasında Ayaş Paşa (Belediye) Hamamı ve Beypazarı Beyoğlu Hamamı'nın plan rölövesine ulaşılamamıştır.

Ankara'daki tarihi hamamların gelişimini anlamak amacıyla ve tipolojik olarak analiz etmeden önce tarih içinde hamamların gelişimini incelemek gerekli bulunmuştur.

Anadolu'da Hamam Yapılarının Gelişimi

Yıkamak amacıyla suyun ısıtılması yöntemiyle yapılmış yerler genellikle hamam olarak isimlendirilmiş olup kelime dilimize Arapçadan geçmiştir. Kelimenin kökeni "hamm" "ısıtmak, sıcak olmak" anlamına gelmektedir (Ülgen, 1950: 174). Yer altından fışkıran ve çeşitli hastalıkları tedavi edici özellikleri olan suların kullanıldığı yapılara da bazen hamam denilmesine rağmen bu yapıların üstü açık olanları ılıca, üstü örtülü olanları ise kaplıca olarak adlandırılmaktadır. Yıkama alanında yer alan büyük havuz, kaplıca yapılarını hamamlardan ayıran önemli bir özelliktir (Eyice, 1997: 402).

M.Ö. 2000 yıllarından kalan Zincirli, Boğazköy ile Aslantaş'ta bulunan saraylarda ve yerleşim yerlerinde tespit edilen özel yıkama odaları, gelişmiş su ve kanalizasyon tertibatları, Anadolu hamam kültürünün köklerini göstermesi açısından oldukça önemlidir (Naumann, 1971: 190-203). Zincirli'de yapılan kazılarda tespit edilen J sarayındaki J-3 numaralı yıkama odasının yanında bulunan J-6 numaralı oda, burasının Roma hamamlarından yaklaşık iki bin yıl önce bir çeşit dinlenme odası ve soyunma mekânı olarak kullanıldığını göstermektedir (Şekil 1) (Naumann, 1971: 203).

Şekil 1. Zincirli J Sarayı (Kaynak: URL 1)

Antik dönem Yunan hamamlarından Anadolu'da görülen örnekler bir Yunan yapı tipi olan gymnasium'un bir bölümü olarak gelişmiştir. Antik dönem Yunan kentlerinde hem eğitim hem de spor merkezi fonksiyonuna sahip olan gymnasium'da yer alan palaestra (güreş ve spor okulu)'da bulunan, Vitruvius'un loutron olarak adlandırdığı bir köşe oda soğuk su ile yıkamak amacıyla ayrılmıştır.

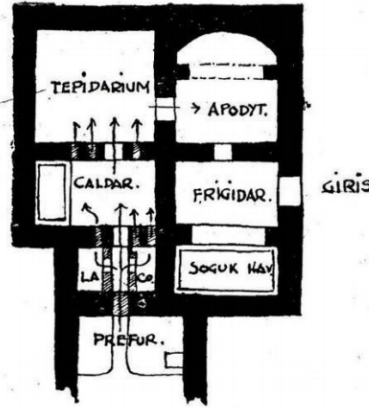
Priene Aşağı Gymnasium'unun arka duvarında bir sıra mermer yalak ve çeşme ile bunun en güzel örneğini görebiliriz (Şekil 2). M.Ö. 2. yüzyıl sonlarında ise Vitruvius'un calda lavation olarak adlandırdığı sıcak su ile yıkanmak için kullanılan odalar yapılmıştır. Büyük İskender'den sonra ortaya çıkan değişim ve dışarı açılma isteği insanların ve toplulukların bakış açısını genişletmiştir. Bu durum neticesinde daha rahat ve sağlıklı yaşama isteği ile beraber beden temizliği ve zevkine uygun olarak sıcak hamam ve spa kültürü gelişme göstermiştir (Yegül, 2009: 101-102).

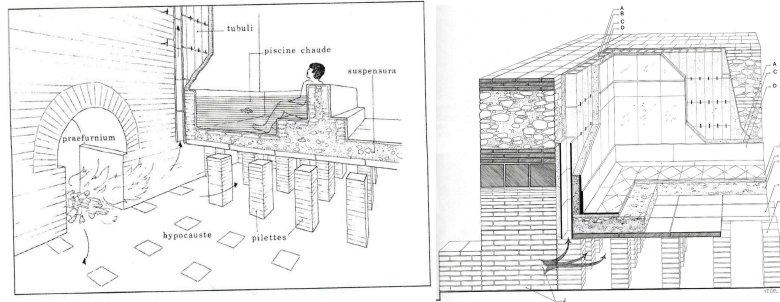
Şekil 2. Priene Aşağı Gymnasium'u mermer yalak, Foto Ulrich Mania (Kaynak: URL 2)

Roma hamamlarının giriş bölümlerinde atrium olarak isimlendirilen orta bölümü açık ve etrafı revaklı avlular, ziyaretçiler için ilk buluşma alanı olup burada bir görevli hamamı kullanacak kişilerden ücret alırdı (Mowdy, 2016). Bu avlulardan “apodyterium (Apoditerium ya da Apoditerio)” denilen soyunma bölümüne gelinmektedir ki, müşterilerin belli bir mahremiyet içerisinde kıyafetlerini değiştirmeleri amaçlı idi. Burası oldukça büyük bir salon olup duvarlarında nişler ve soyunma hücreleri yapılmıştır. Daha sonra üstü açık, ortasında ve duvar kenarlarında havuz ve soğuk su küvetleri bulunan “frigidarium” denilen soğuk su banyosu gelir. Isıtılmayan havuza Romalıların meşhur su kemeri sistemi kullanılarak dışarıdan su pompalanmakta idi. Hamamın ılık bölümü olan “tepidarium” da masaj ve vücudu yağlama işlemleri gerçekleştirilmektedir. Ardından “caldarium” adı verilen dikdörtgen, kare veya haçvari planda inşa edilen bölüme geçilmektedir. İçerisinde küçük hücreler bulunan bu bölüm hamamın sıcaklığı ve yıkanma yeridir (Şekil 3) (Arseven, 1983: 678-689). Banyo kompleksinin son havuzu olan caldarium modern bir jakuziye benzetilebilir. Bu havuz ciltteki yabancı maddeleri temizlemek için neredeyse kaynar bir sıcaklıkta olurdu (Ring, 1996: 717-724).

Roma hamamları, sofistike mimari ısıtma unsurları nedeniyle oldukça ünlüdür. Bu ısıtma sistemlerinin en tipik olanı hypocaust (cehennemlik) sistemiydi (Şekil 4) (Fagan, 2001: 717). Hamamın ve kullanılacak suyun ısıtılmasını sağlamak için döşeme bir dizi ayak veya platform ile yükseltilmiş ve bu boşluktaki ocak ya da fırında kömür ve odun yakılarak oluşan sıcak havanın duvarlarda bulunan künkler sayesinde içeriye yayılması sağlanmıştır (Yılmazkaya, 2002: 12; Ürük, 2016: 193; Ring, 1996: 720). Bazı hamamlarda ise güneş banyosu için kullanılan bölümler (heliocaminus) olduğu görülmektedir (Ürük, 2016: 193). Roma hamamları sıra tipi, yarım eksenli tip, halka tipi, küçük ve büyük imparatorluk tipi olmak üzere 5 ayrı grupta incelenmektedir (Yegül, 2006: 167).

Şekil 3. Roma Dönemi hamamlarının bölümlerini gösteren plan (Kaynak: Aru, 1949)

Şekil 4. Tipik bir Roma hamamının hypocaust ısıtma sistemi şeması ve Pompei Merkez hamamları ısıtma sistemi, havuzdan şematik kesit (Yegül, 2006)

Bir Romalının bütün gününü hamamda, alışveriş yaparak, egzersiz yaparak, iş görüşmelerini yaparak ve yıkanarak geçirmesi oldukça alışıldık bir durumdu (Mowdy, 2016). Roma hamamlarının gelişimine ilişkin olarak Nielsen, Campania'da özel şahısların kişisel hijyen ve zevk ihtiyaçlarını karşılamak için evlerinde banyolar inşa etmeye başladığını öne sürüyor. Nielsen ilk hamamların

bireylerin özel banyolarından yola çıkarak tasarlandığını, daha sonra artan kamu ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde geliştirildiğini öne sürüyor (Fagan, 2001: 403-426).

Roma döneminde Anadolu'da birçok hamam yapısı inşa edilmiştir. "Pompei tipi" planın yerel koşullara uygun hale getirilmiş hali olan plan şeması Pisidia, Pamphylia, Lykia ve Dağlık Kilikia'da yaygın olarak kullanılmıştır. Bu plan tipi üstü tünel tonozla örtülü olan birkaç dikdörtgen mekânın yan yana sıralanması ile ortaya çıkmış olup yapının bir tarafında külhan ve su deposu gibi servis alanlarının bulunduğu bir avlu ile diğer tarafında sıcak hamamdan önce spor egzersizlerinin yapıldığı sütunlu palaestra bulunmaktadır (Yegül, 2006: 256-266). Anadolu'ya özgü olarak ortaya çıkan ve "salonlu hamam tipi" olarak isimlendirilen, Kuzey Suriye ile Dağlık Kilikia'da yaygın olarak kullanılmış olan hamam tipinde bulunan geniş ve görkemli salonun sadece hamama değil aynı zamanda hamamın bulunduğu bölgeye ve kente hizmet eden çok işlevli bir mekân olduğu düşünülmektedir. Anadolu'da ortaya çıkan en önemli tip ise hamam-gymnasium olarak adlandırılmaktadır. Bu tipte Yunan gymnasium'unda görülen palaestra ile Roma hamamının tonozlu, abidevi yapısı birleşmektedir. Hamam-gymnasium'ların MS. 1. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı düşünülen ilk örneği Miletos'ta bulunan Vergilius Capito Hamamları'dır (Yegül, 2006: 216-268). Roma İmparatorluğu'nun devamı olan Bizans'ta Roma hamam geleneği devam etmiş ve hamamlar yıkanmanın dışında eğlencelerin düzenlendiği, sosyal ve siyasi konuşmaların yapıldığı yerlerden olmuştur (Necipoglu, 1999: 24).

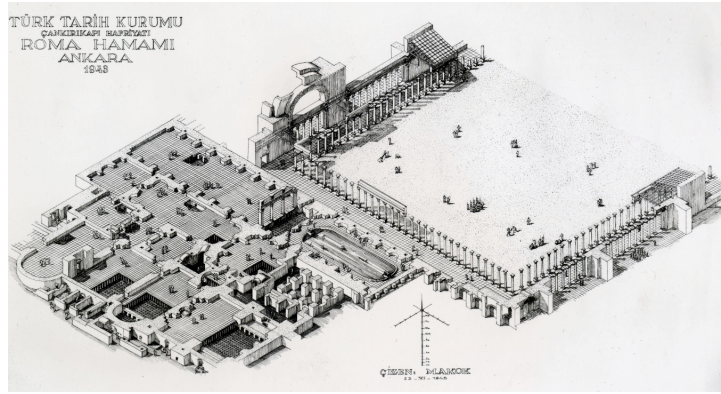
Zeuxsippus Hamamı, İmparator Septimus Severus tarafından İstanbul'da inşa ettirilen ve I. Constantinus tarafından büyütülen bu dönemin en meşhur hamamlarından birisidir. Kalendu Hamamı ve Arkaiden Hamamı da önemli Bizans hamamları arasında yer almaktadır. Ayrıca imparator ve dönemin önde gelenlerinin saraylarında da özel hamamlar inşa edildiği bilinmektedir (Yegül, 2006: 300).

Anadolu'da Ankara, Side, Miletos, Ephesos, Priene, Pergamon ve Perge'de Roma döneminden kalan pek çok hamam kalıntısı bulunmaktadır. M.S. 43 yılında Roma egemenliğine giren Likya bölgesi hamamlarında yapının bitişiğine güreş salonları eklenmiştir (Farrington, 1995: 23).

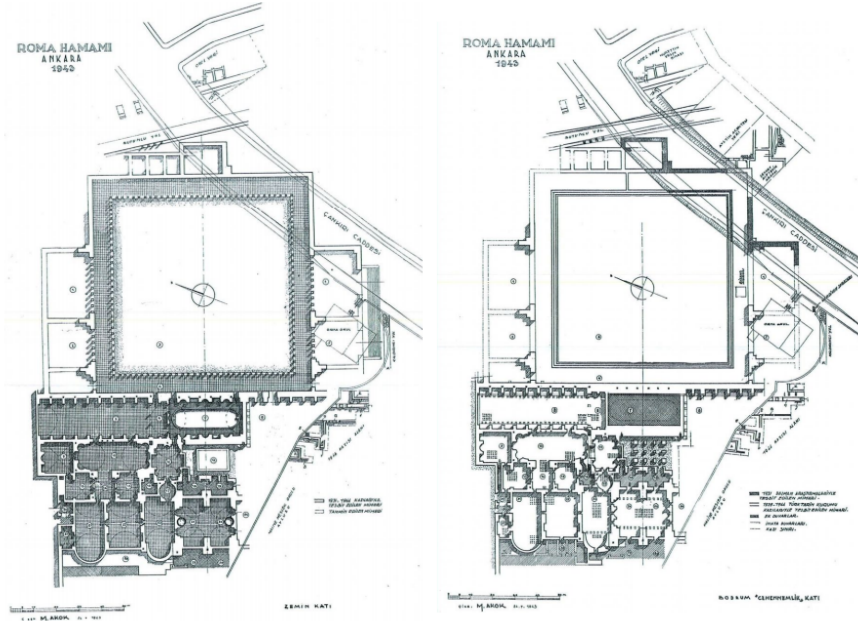
Ankara Roma Hamamı (Caracalla)

Ankara'da bulunan Roma dönemi hamam yapısı (Caracalla Hamamı) buluntuları 1933-44 yılları arasında yapılan kazılarla açığa çıkarılmıştır. Bu anıt, biri paleastra (Şekil 5), diğeri kapalı hamam olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Paleastra oyun ve spor yeri olup dört tarafı revaklarla çevrili gölgeliktir. Kapalı

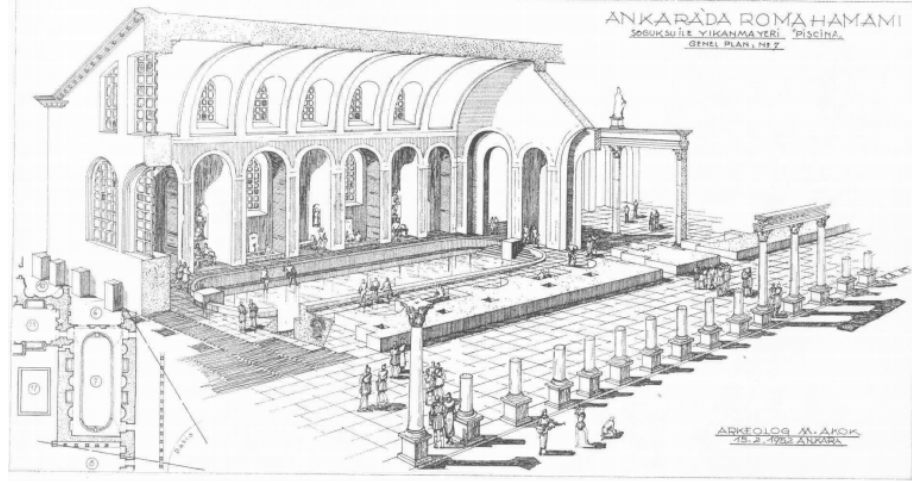
hamam kısmı, soğukluk (frigidarium), ılıkık (tepidarium) ve sıcaklık (caldarium) olarak üç ana kısımdan oluşmaktadır (Şekil 6-7). Bunların dışında yan ve arka avluları ile, külhan, servis kısımları, su tesisleri ve depolar ile bir bütün oluştururlar. Kapalı hamam binasının, soğuk sulu banyo havuzlu kısmı hariç, diğer kısımlarının döşeme altları baştanbaşa cehennemlik şeklinde boşluktur. Bu kısımlarda görevlilerin gerektiğinde dolaşabilmeleri için 125 cm kadar yükseklik bulunmaktadır. Salon döşemeleri ortalarda dairesel, kenarlarda dört köşeli tuğla ile örülmüş ayaklara oturtulmuştur (Akok, 1969: 7-9).

Şekil 5. Ankara Roma Hamamı ve palestra ve kapalı yıkanma yerlerinin genel görünüşü (Kaynak: Akok, 1969)

Şekil 6. Ankara Roma Hamamı zemin kat ve cehennemlik katı planı (Kaynak: Akok, 1969)

Şekil 7. Ankara Roma Hamamı soğuk su ile yıkanma yeri (Kaynak: Akok, 1969)

Türklerde Hamam Kültürü ve Gelişimi:

Yegül (2006) Türk hamamlarını Roma hamam geleneğinin devamı olarak görmektedir (Yegül, 2006: 15). Roma'daki yıkanma kültürünü banyo ile ilişkilendiren Yentürk (2010) bu geleneğin Türk kültüründe hamama dönüştüğünü ve Türk hamam kültürünün Roma hamamlarına dayandığını belirtmektedir. Yentürk (2010) Türklerin hamamla şekillenen temizlik kültürünün İslamiyet'le şekillenip geliştiğini, İslamiyet öncesi Türk kültüründe suyun çeşitli sebeplerle temizlikte kullanılmadığını savunmaktadır (Yentürk, 2010: 96-97). Ancak, Türklerin Orta Asya'daki dönemleri ele alınırken suyun Türk kültüründe taşıdığı önem, kendisine yüklenen kutsiyet ile su ve temizlik arasındaki ilişkinin göz önünde bulundurulması gerekir. Bir Hun boyu olan Yüepanlar günde üç kez yıkanırken (Taşçıoğlu, 1998: 22) suya yüklenen kutsallıktan dolayı yıkanmayı tabu haline getiren Türkler de bulunmaktadır (Şeşen, 1995: 117).

Taşçıoğlu (1998) ve Turan (2003) tarafından verilen bilgiye göre Türkler, Anadolu'ya gelmeden önceki yaşadıkları dönemde de hamam kültürüne sahiptir. Göçebe Türkler tarafından "çerge" adı verilen çadır hamamların olduğu ve bunların daha sonra geliştirilerek savaşlarda kullanıldığı, Sultan I. Alaaddin Keykubat zamanında sefere çıktıkları dönemlerde yanlarında bir çadır hamamı bulduklarını bilinmektedir (Turan, 2003: 37). Bu durum, Türklerin yıkanmanın sağlığı korumadaki yerini ve önemini bildiklerinin bir göstergesidir.

İslam dininin temizliğe verdiği önem nedeniyle Müslümanlar, özellikle Türkler su yapılarına büyük önem vermişlerdir. Camilerin yanında inşa edilen hamamlar İslam şehirlerini belirleyici yapılar arasında yer almıştır. Bu kentlerdeki

hamamların Roma dönemindeki kadar anıtsal nitelikte olmadığı ancak, hamam yapılarının daha yaygın olarak inşa edildiği görülmektedir (Kuban, 1977: 197; Eyice, 1997: 412).

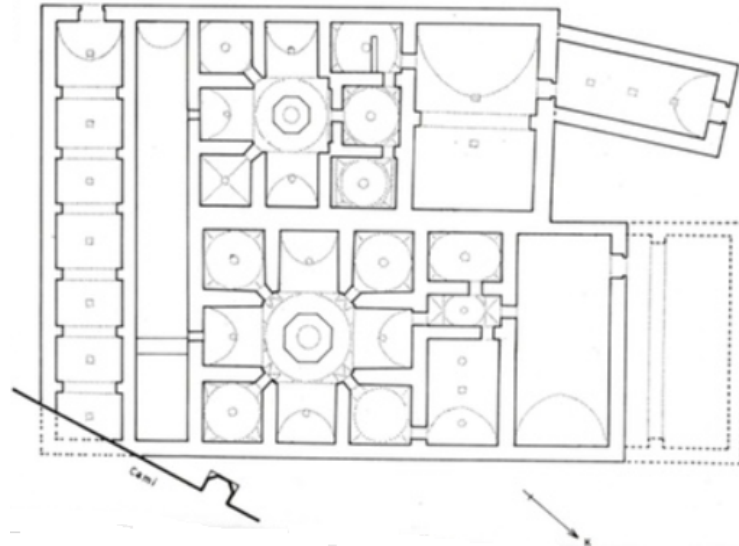
Yegül (2011) İslamiyet'in temizliğe verdiği önemin bilinmesine rağmen Türk-İslam hamamlarının bu denli başarılı olmasını açıklayacak tek nedenin bu olmadığını belirtir. Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da oluşan yeni sosyal ve dinsel düzen içerisinde hamamlar caminin işlev ve ideallerini destekleyen ve temizliğe hizmet eden kamu kurumları olarak görev yapmıştır. Türk kültüründe han, hamam yaptırma bir hayırseverlik ve zenginlik göstergesidir (Yegül, 2011: 265). Bu durum hamamların halkın temizlik ihtiyacını karşılamasının yanında devlet otoritesinin temsil edildiği mekânlar olması açısından da önemli olduğunu gösterir.

Eyice (1997) ve Önge (1988) Türk hamamlarının ısıtma sistemi açısından Roma hamamlarına benzemesine rağmen mimari anlamda oldukça farklı olduklarını belirtirler. Diğer İslam ülkelerinde ilkçağ mimarisine bağlı kalınırken Türk hamamlarında belirli bir eksen düzenlemesi hâkim olmuştur. Selçuklu Dönemi hamam mimarisi temel olarak Orta Asya'daki yapı geleneğini referans almıştır. Selçuklu dönemi ve Beylikler döneminde inşa edilen çarşı hamamlarında genellikle sıcaklık bölümünün ana mekânının çevresinde dört eyvan ve köşelerde halvet hücreleri bulunan plan şeması uygulanmıştır. Ayrıca ılıca ve kaplıcalar dışındaki hamamlarda içine girilebilecek havuz ve küvetler bulunmamaktadır. Yıkama kurna başında su dökünmek suretiyle yapılmıştır. Bunun yanında terleme amaçlı ayrı bir mekân değil sıcaklığın merkezinde bulunan göbek taşı kullanılmıştır. Ilıcılarda ise yıkama durgun suyla havuzda değil, havuza girmeden önce ve havuzdan çıktıktan sonra kurnalardan alınan akar suyla yapılmıştır. Bu dönem hamamlarında soyunma yeri oldukça büyük bir bölüm halini almış, dinlenme ve rahatlama yeri olarak düşünülmüş ve orta kısmına şadırvan yapılmaya başlanmıştır. Kullanılan su genellikle künklerle dışarıdan getirilmesine rağmen su tesisatı olmayan yerlerde suyun temin edilebilmesi için geniş çaptaki bostan kuyularından ve hayvanlarla çevrilen su dolaplarından faydalanılmıştır (Eyice, 1997: 412-416; Yılmaz, 1988: 403-428).

Selçuklu Dönemi Anadolu Türk hamamları özel ve genel hamamlar olarak sınıflandırılabilir. Özel hamamlar köşk, saray, han, kışla veya tekke gibi yerlerde, daha az kişinin kullanımı için küçük ölçeklerde yapılmıştır. Genel hamamlar ise köy veya şehirlerde halkın faydalanması için tek ve çift olarak yapılmış müstakil binalardır. Tek hamamlar erkekler için yapılmış olmakla beraber kadınların kullanılabilmesi için günün belli saatleri ayarlanmaktaydı. Çifte hamamlar ise, biri erkekler diğeri kadınlar için olmak üzere birbirine bitişik olarak inşa edilen iki

hamamdan oluşur. Çifte hamamların erkekler kısmının giriş kapıları bir meydana veya ana yola açılırken kadınlar bölümünün giriş kapıları genellikle ara yola açılmıştır (Yılmaz, 1995: 8-13; Önge, 1988: 404).

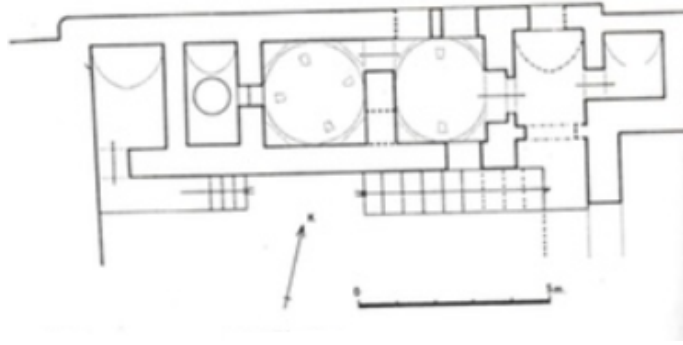
Anadolu’da inşa edilmiş en eski hamamlardan birisi olan Kayseri-Sultan Hamamı ve daha sonra yapılan Selçuklu dönemi çifte hamamlarında soyunma, aralık, soğukluk ve sıcaklık mekânları ortak bir duvar boyunca sıralanır ve bu mekânların sonunda su depoları ve külhan yer alır. 1230’lu yıllarda Kayseri Hunad Hatun Camii yanında inşa edilmiş olan hamamın sıcaklık bölümünde dört eyvanlı ve köşelerde halvetli bir düzenleme görülmektedir (Şekil 8-9). 1258 yılına tarihlendirilen ve Konya Sahip Ata Külliyesi’nin bir parçası olan çifte hamamda, kare planlı soyunmalık bölümü ile büyük ve kubbeli bir orta mekân ile bu mekânın yanlarında bulunan iki küçük hücrenin yer aldığı sıcaklık ile klasik hamam planlama anlayışına uygundur (Önge, 1995: 12). Anadolu’da günümüze kadar gelebilmiş çarşı hamamları haricinde küçük ölçekli hamam yapıları da bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Alanya-Antalya arasındaki Alara Kalesi’nde yer alan Selçuklu kasrında bulunan hamamdır (Şekil 10). Hamamın, I. Alaeddin Keykubad’ın kaleyi fethetmesinin ardından 1224-1225 yıllarında yapıldığı veya mevcut bir hamamın onarıldığı, kapsamda iç mekân süslemelerinin yapıldığı düşünülmektedir. Selçuklu döneminde kervansaray yapılarında da girişin sağ tarafındaki köşeye ve kervansaray yakınlarına hamamlar yapılmıştır. 1232 tarihinde Kayseri- Sivas yolu üzerinde yaptırılan Sultan Hanı ve Kayseri-Malatya yolu üzerinde yaptırılan Emir Karatay Hanı içerisinde köşelere yerleştirilmiş küçük hamamlara rastlanır (Eyice, 1997: 414; Önge, 1995: 11-12).

Şekil 8. Kayseri Hunad Hatun Hamamı (Kaynak: Önge, 1995)

Şekil 9. Kayseri Huand Hatun (Mahperi Huand Hatun Hamamı) (Kaynak: URL 3)

Şekil 10. Alara Kalesi Selçuklu kasrı hamamı (Kaynak: Önge, 1995)

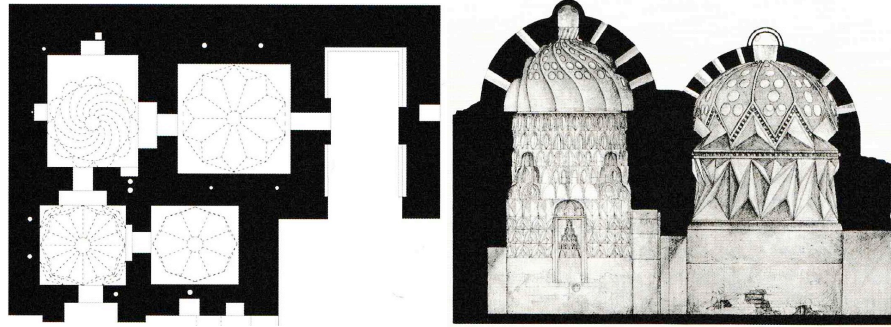
Selçuklu hamamları bazı özellikleri ile Osmanlı hamamlarından ayrılır. XII. ve XIII. yüzyıl Türk hamamlarında sıcaklıkta kurnalardan sadece sıcak su akıtılmıştır. Bu dönem hamamlarının en eski örneklerinde yıkanma sekileri bulunmaktadır (Önge, 1995: 8-13). Kurnaların oturtulduğu yaklaşık 20 cm yüksekliğindeki bu sekiler yıkanan kişinin rahat etmesi ve nispeten daha temiz bir zemine oturması için konulmuştur. Selçuklu hamamlarında süsleme de oldukça önemlidir.

Türklerin su ve temizlik arasındaki ilişkisi hamam bağlamında Osmanlı döneminde de varlığını korumuştur. Bu dönemde devlet sınırları içerisindeki her yerde küçük büyük çok sayıda hamam yapılmıştır. Büyük şehirlerde çarşı hamamları, konak ve yalıların yanlarında küçük ölçeklerde özel hamamlar yapılmıştır.

Bunun dışında konutlarda gusülhane denilen odaların yerli-dolapları içinde yıkanma yerleri bulunmakta idi (Kuban, 1977: 197; Eyice, 1997: 412).

Eyice, Osmanlı Döneminde hamam inşa edilmesinin iki nedeni olduğunu; ilkinin hamamların iyi gelir getirdikleri için hayır maksadıyla yapılan eserlere gelir kaynağı olarak vakfedildiklerini, ikinci olarak da hamamların, parçası oldukları külliye'nin ana yapısı olan caminin cemaatine hizmet verdiğini belirtir (Eyice, 1997: 414).

Bursa'da yapılan ilk hamamlardan olan Alaaddin Bey Hamamı'nın günümüze sadece temelleri ulaşabilmiştir. Tek hamam olarak inşa edilen Tire Eski-Yeni Hamamı bir eyvan ve bu eyvanın iki yanında yer alan halvet hücrelerinin bulunduğu sıcaklık mekânı ile eyvanlı plan şemasını devam ettirmiştir. Çifte hamam olarak inşa edilen Bursa'daki Orhan Gazi Hamamı'nın erkekler bölümünün sıcaklığında görülen kubbeli orta mekân ve bu mekânın çevresinde yer alan dört eyvan ve köşelerdeki dört halvetli düzenleme bu anlayışın daha gelişmiş şeklidir. Erken dönem Osmanlı hamamlarında soyunmalık bölümlerinin çok büyük kubbeler ile örtüldüğü görülmektedir (Aslanapa, 1986: 258). Bu dönem hamamlarının önemli bir özelliği de kubbelerin içeriden yıldızlı, spiralli ve dilimli olarak süslenmesidir. İznik Orhan Hamamı, İsmail Bey Hamamı (Şekil 11) ile Hacı Hamza Hamamı, Bursa Demirtaş Hamamı, Mudurnu Yıldırım Hamamı (Şekil 12) ile Bolu ve Bergama'daki erken dönem hamamlarında zengin süslemeler ve farklı kubbe biçimleri görülmektedir (Aslanapa, 1986: 258).

Şekil 11. İznik İsmail Bey Hamamı plan ve kesit (Kaynak: Kuban, 2007)

Şekil 12. Bolu Yıldırım Beyazıt Hamamı dış görünüş ve erkekler bölümü sıcaklık kubbesi (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmış ilk hamam olan İrgat Hamamı'nı Azaplar Hamamı, Vefa Hamamı, Eyüp Hamamı ve Çukur Hamamı takip eder (Ertuğrul, 2009: 249). Sultan İstanbul'un fethinden sonra beşi büyük toplam on dokuz tane hamam yaptırmıştır (Yılmazkaya, 2002: 15-16). Klasik dönem Osmanlı mimarisinde Mimar Sinan tarafından 45 tanesi İstanbul ve çevresinde olmak üzere 59 tane hamam inşa edilmiştir (Ertuğrul, 2002: 116). Sonraki dönemlerde Mimar Sinan dönemindeki kadar anıtsal özellikleri olan hamamlar inşa edilmemiştir.

Türk Hamamlarının Mekânları

Anadolu Türk hamamları soyunmalık, soğukluk (ılıklik), sıcaklık ve külhan olmak üzere dört ana mekândan oluşmaktadır. Bazı hamamlarda aralık, keselik, su deposu, tandır vb. bölümler de bulunmaktadır. Hamamların tarihsel gelişimi ve değişimi göz önünde bulundurularak çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bunlardan en çok kabul göreni olan Semavi Eyice'nin sınıflandırması sıcaklık mekânlarına göre yapılmış olup Yılmaz Önge'de hamamların sıcaklık mekânlarının aksiyal ve radyal şemaya bağlı kaldığını belirterek Eyice'nin yaptığı sınıflandırmaya katılmaktadır (Önge, 1988: 409).

Eyice'ye göre hamamlar;

1- Haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip

2- Yıldızvari sıcaklıklı tip

3- Kare sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip

4- Çok kubbeli sıcaklı tip

5- Ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çift halvetli tip

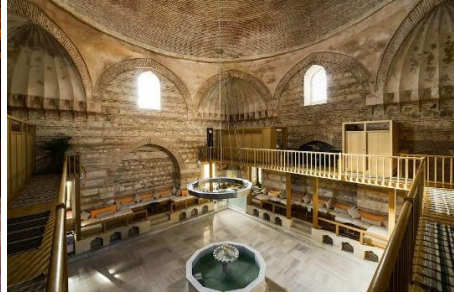
6- Ilıklık, sıcaklık ve halvetin eş odalar halinde olduğu tip şeklinde sınıflandırılmaktadır.

Genel olarak hamamda mekânlar:

1. Soyunmalık (Camekân) (Şekil 13-14)

Türk hamamlarında boyut olarak en büyük mekân olan soyunmalık, hamamların hemen girişinde yer alan kıyafetlerin çıkarılıp özel eşyaların yerleştirildiği bölümdür. Bu bölüm hamamdan sonra dinlenmek için de kullanılmaktadır. Farsça soyunulan yer anlamına gelen camekân da denilmektedir (Önge, 1986: 81-85).

Soyunmalık mekânında hamamcının oturması için bir yer ile yanında hamama gelenlerin eşyalarını sakladığı dolaplar yer alır (Ülgen, 1950: 175). Soyunmalık mekânının ortasında değişik formlarda fiskiyeli havuzlar da bulunmaktadır. Mekânının kenarlarında bulunan sekilerin altında XVI. yüzyıldan itibaren ayakkabı koymaya yarayan küçük nişler yapılmıştır (Önge, 1988: 403-404).

Şekil 13. Haseki Hürrem Sultan Hamamı soyunmalık bölümü (Kaynak: URL 4)

Şekil 14. Kılıç Ali Paşa Hamamı soyunmalık bölümü (Kaynak: URL 5)

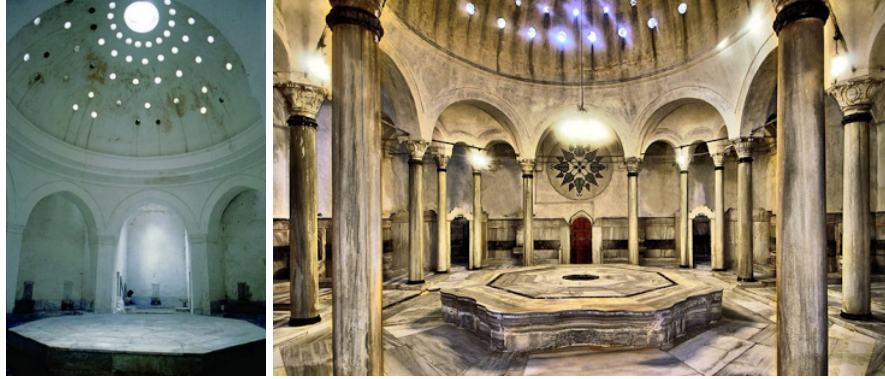
2. ılıkılık (Soğukluk)

Soğukluk olarak da bilinen ılıkılık mekânı hamamların soyunmalık ve sıcaklık bölümlerinin arasında kalan yerdir. 12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu'da inşa edilen hamamlarda soyunmalık ve ılıkılığın ortasında kalan ve aralık olarak isimlendirilen bir bölüm daha bulunmaktadır fakat 15. yüzyıldan itibaren görülmemektedir (Önge, 1988: 408). Bu bölüm genellikle dikdörtgen şeklinde olup enine geliştirilmiştir. Önge (1988) bu bölümün yıkanma amaçlı olarak kullanılmadığı, dinlenmek için ve bazen soğuk havalarda soyunma alanı olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bu kısımda dinlenmek için mermer sekiler, traşlık (usturalık) olarak isimlendirilen hücreler ve bir kenarda da tuvaletler bulunmaktadır. Klasik dönem Osmanlı hamamlarında soğukluk, zaman içerisinde üstü küçük kubbe veya tonozla örtülmüş bir koridor halini almıştır (Önge, 1988: 409).

3. Sıcaklık (Şekil 15-16)

Ilıklık bölümünde bulunan dar bir kapıdan geçilerek girilen ve yıkanmak için kullanılan sıcaklık bölümünde küçük halvetler ve eyvanlar bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıca kurna başı ve göbek taşı da bulunmaktadır. Kurna başı herkesin yalnız olarak yıkandığı yerdir. Duvarlarda bulunan mermer sekiler üzerine belli aralıklarla kurnalar yerleştirilmiş ve duvarların içerisinden geçirilen kurşun borular vasıtasıyla kurnalardan su akması sağlanmıştır. Yerden 40-45 cm. kadar yüksekte ve mermer kaplı olan göbek taşı üzerine uzanılıp masaj veya kese yaptırılan yerdir (Ürük, 2016: 202).

Göbek taşının dört kenarında eyvanlar ve halvet hücreleri yer almaktadır. Halvet ve eyvanlar göbek taşının bulunduğu bölümden bir set halinde yükseltilmiştir. Her iki bölümde de yıkanan kişilerin oturması için yerden 15-20 cm. yüksekliğinde sekiler yapılmıştır. Halvetler ana mekândan bölme duvarlar ile ayrılmasına rağmen eyvanların önü açık olup kemerli veya tonozlu niş şeklindedir (Karaman, 2013: 31).

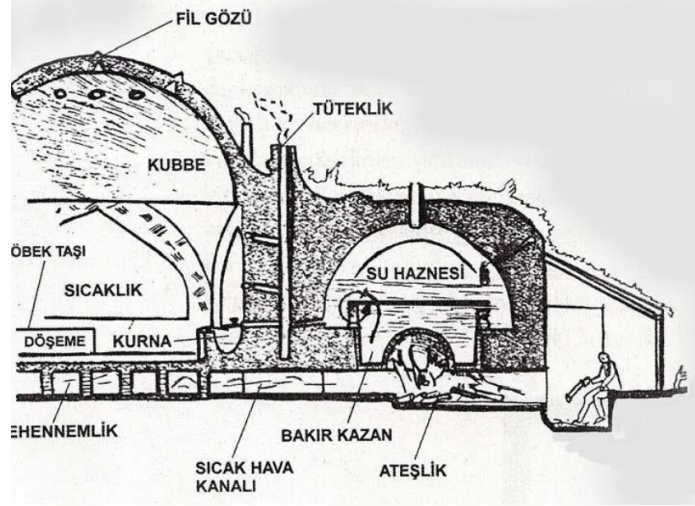
Şekil 15. Mahmut Paşa Hamamı sıcaklık (Kaynak: URL 6)

Şekil 16. Çemberlitaş Hamamı sıcaklık (Kaynak: URL 7)

4. Külhan (Şekil 17)

Külhan, sıcaklık bölümünün bitişiğinde yer alan su deposunun gerisinde yer alan, hamamın ısıtılması için ateşin yakıldığı ve yakıtın depolandığı bölümdür. Girişi arka tarafta olup zemin kotu, küçük hamamlarda cehennemlik ile aynı seviyede, büyük hamamlarda ise yaklaşık olarak su deposunun hizasındadır. Cehennemlik seviyesinde yer alan ocak ağzının açıldığı bölüm daha alt kotta yer almakta ve buraya basamaklarla inilmektedir. Ocak ağzı külhane açılmakta olup ayrıca, su deposunun duvarında kemerli yaşmağı bulunan bir bacayı içerir. Bu baca ocağın kapağı açıldığı zaman geri tepen alevin külhancıya zarar vermemesi amacıyla yapılmış ve dumanın

geri tepmemesi için sıcaklık mekânının kubbelerinin üst kotuna kadar yükseltilmiştir (Önge, 1988: 408).

Şekil 17. Isıtma sistemini gösteren kesit (Kaynak: Karaman, 2013)

Hamamların ısınması sıcaklık, halvet ve ılıklik mekânlarında döşemenin altında sıcak dumanın dolaşmasıyla sağlanmaktadır. Dumanın dolaştığı bu kanallar cehennemlik olarak isimlendirilmekte ve dolaşan dumanın dışarı atılmasını sağlamak için duvarlarda sıva altına yerleştirilmiş tüteklilik adı verilen künkler bulunmaktadır. Tüteklilikler hamamların ısınmasına da katkı sağlamaktadır (Fıstıkçı, 2019: 252).

Hamamlarda kullanılacak olan temiz su; pınar, göl ve çay gibi doğal su kaynaklarından veya kuyu ve sarnıçlardan temin edilmiştir. Hamam damlarına düşen kar ve yağmur sularından faydalanan örneklerde bulunmaktadır (Önge, 1981: 213-223; Karaman, 2013: 30).

Hamamların soyunmalık kısımlarında aydınlatma, kubbe kasağında yer alan küçük pencereler ve mekânın ortasında bulunan aydınlık feneri ile sağlanmaktadır. Aydınlık fenerlerinin ahşap ya da kâgır olarak yapıldıkları bilinmektedir. Soyunmalık kısmı tonoz ile örtülü ise aydınlık feneri yerine tonoz üzerinde birkaç adet ışıklık ile yan cephelerde mazgal pencereler aydınlatma amaçlı kullanılmıştır. Ahşap örtülü olanlarda ise ahşap malzemeden aydınlık feneri bulunmaktadır (Önge, 1978: 122). Ilıklık ve sıcaklık mekânlarında ise kubbe ve tonoz gibi üst örtü elemanları üzerine yerleştirilmiş olan ve filgözü olarak adlandırılan cam fanuslar ile aydınlatma yapılmıştır. Camlar yıldız, daire, altıgen gibi değişik şekillerde olabilmektedir (Ülgen, 1950: 176). Hamam duvarlarında bulunan nişlerin ise gün ışığı olmadığında ya da yetersiz olduğu zaman mum, şamdan ve kandil gibi gereçlerin konulması için kullanıldığı bilinmektedir (Önge, 1988: 415).

Tarihi Ankara Hamamları

Kuruluşu tarih öncesi dönemlere dayandırılan Ankara, pek çok anıtsal yapının inşa edildiği, ana yollar üzerinde yer alan bir askeri garnizon ve ticaret şehri olarak önem kazanmıştır (Bakırer ve Madran, 1984: 107). Kentte Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı Dönemi'nde pek çok anıtsal ölçekte yapı inşa edilmiştir. Çalışmanın konusu olan hamam yapılarından Ankara merkezde bulunan Cenabi Ahmet Paşa Hamamı, Hasan Paşa Hamamı, Tahtakale (Kaledibi) Hamamı, Bey Hamamı, yeri tam olarak tespit edilemeyen Sultan Hamamı ve Keçeciler Hamamı günümüze ulaşmamıştır. Çalışma kapsamında, Altındağ Şengül Hamamı, Karacabey Hamamı, Eynebey Hamamı, Eskicioğlu Camii bitişindeki ev hamamı, Kızılcahamam Sey Hamamı, Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı ile Beyoğlu Hamamı ve Ayaş İlçesi Paşa (Belediye) Hamamı ile Karakaya Hamamı incelenmiştir. Kalecik'te bulunan Çarşı Hamamı da günümüzde harap halde olduğu ve plan şeması net olarak okunmadığı için çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır.

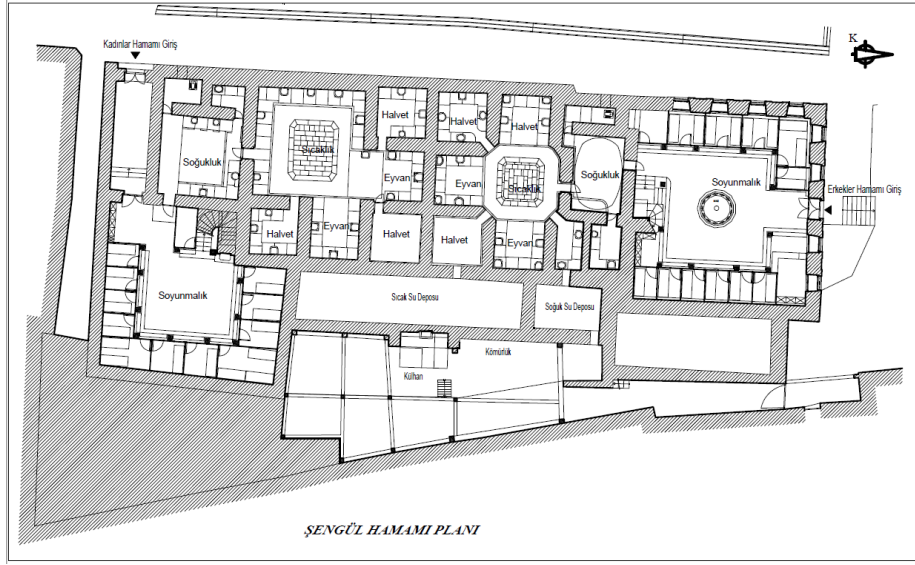
Şengül Hamamı:

Yapım kitabesi bulunmayan hamam İshak Paşa tarafından yaptırılmış olduğu için XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Ergenç, 1980: 104). Yapı duvarlarında kesme ve moloz taş, üst örtüde kubbe ve tonozlar ile üst örtüye geçişlerde tuğla kullanılarak kâgir olarak inşa edilmiştir (Şekil 18). Çifte hamam şeklinde planlanan yapının erkekler kısmı kuzeyde, kadınlar kısmı güneydedir (Şekil 19). Soyunmalık kısmı 19-20. yüzyıllarda yenilenmiştir (Şekil 20). Soyunmalık bölümü kare planlı ve iki katlı olup içerisinde soyunma kabinleri ve mekânın ortasında sekizgen formunda bir havuz bulunur. Öney (1971:150) soyunmalık bölümlerinin üstlerinde sivri külah çatılı ahşap aydınlık feneri olduğunu belirtmesine rağmen günümüzde fenerlik yerine bağdadi bir kubbeyle örtülmüştür (Erdoğan, 1998: 226).

Ilıklık kısmı erkekler tarafında dikdörtgen, kadınlar tarafında ise kareye yakın planlıdır. Ilıklık kısımlarının üzeri kubbeyle örtülüdür. Erkekler kısmında girişe göre sağda bulunan mekân hela olup üst örtüsü tonoz, girişe göre solda ise tıraşlık yer almakta olup üst örtüsü kubbedir (Erdoğan, 1998: 227). Ilıklıktan sonra girilen sıcaklık mekânının ortasında göbek taşı bulunmakta olup orta mekânın çevresinde üç eyvan ve üç halvet bulunmaktadır (Şekil 21). Hem orta mekânın hem de eyvan ve halvetlerin üstleri kubbeyle örtülüdür. Kubbe geçişleri tromplarla sağlanır. Kubbelerin ortasında aydınlığı sağlayan sekizer filgözü ışıklık bulunur (Öney, 1971: 150).

Şekil 18. Şengül Hamamı dış görünüş (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 19. Şengül Hamamı planı (Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'ndeki projeden işlenmiştir)

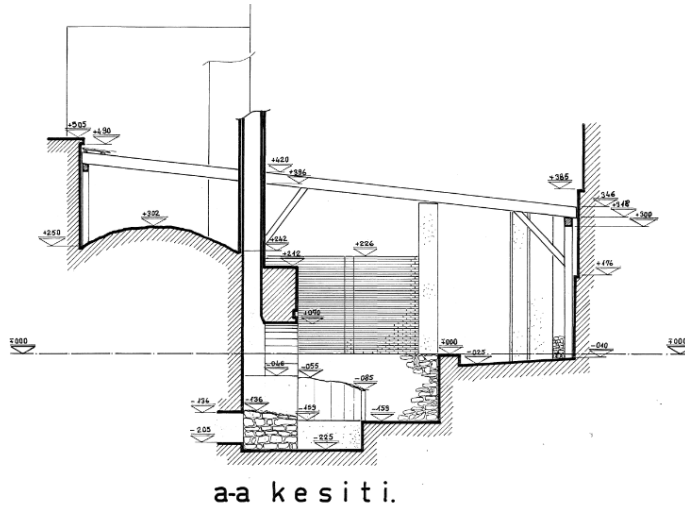

Şekil 20. Şengül Hamamı soyunmalık bölümü (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 21. Şengül Hamamı sıcaklık ve göbek taşı (Kaynak: URL 8)

Yapının batı cephesinin güney köşesinde bulunan üçgen alınlıklı bir kapıdan girilen kadınlar kısmında tonozlu bir koridorla soyunmalık bölümüne ulaşılır. Sekizgen kasnaklı bağdadi kubbesi olan soyunmalık bölümünün batısında yer alan bir kapı ile kubbeli ılıklik kısmına geçilir. Erkekler bölümündeki ılıkliğe göre daha büyük olan kadınlar kısmı ılıkliğinin batısında tuvalet ve tıraşlık yer alır. ılıklik bölümünün kuzey yönünde yer alan bir kapı ile sıcaklık bölümüne geçilir. Bu bölümde erkekler kısmına kıyasla daha büyük olup üzeri kubbeli olan orta mekânın kuzeyinde ve doğusunda kubbeli birer eyvan ve eyvanların yanlarında üç adet halvet bulunmaktadır. Kadınlar kısmı kubbeleri pandantif geçişlidir. Hamamın kadınlar ve erkekler bölümlerinin sıcaklıkları boyunca devam eden su deposunun gerisinde külhan bölümü bulunmaktadır (Şekil 22) (Erdoğan, 1998: 227). Halvet kapıları sivri kemerli olup üstlerinde mukarnaslı birer alınlık görülür. Eyvanların kemer başlangıçlarında malakâri süslemeler yapılmıştır.

Şekil 22. Şengül Hamamı külhan kesiti (Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

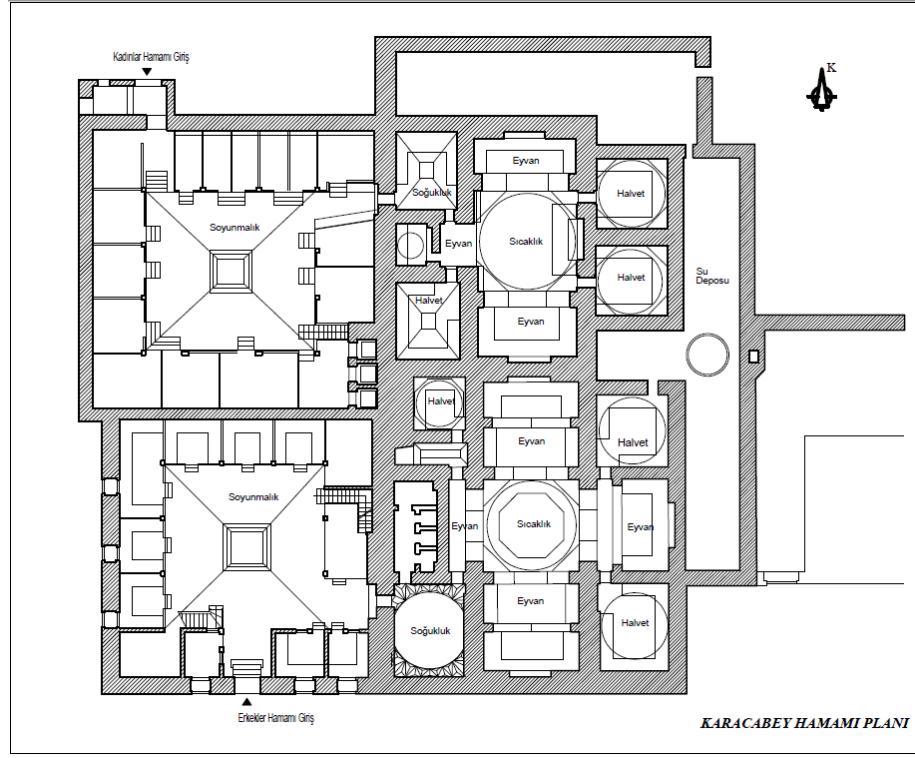
Karacabey Hamamı:

Karacabey Hamamı (Şekil 23) 1444 tarihinde çifte hamam olarak yaptırılmış olup külliyeinin diğer yapıları olan cami ve türbeden uzakta bulunmaktadır (Erken, 1983: 393). Hamamın ana beden duvarlarında moloz taş, kemer, tonoz, kubbe ve kubbe geçişlerinde tuğla kullanılmıştır. Soyunmalıklar ise kerpiç duvarlı ve kiremit çatılıdır (Öney, 1971: 149).

Şekil 23. Karacabey Hamamı (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Hamamda simetriğe yakın bir plan şeması vardır (Şekil 24). İlk girişteki soyunmalık bölümleri büyük ve kare planlıdır (Öney, 1971: 149). Güney yönde cadde tarafından girilen erkekler kısmının soyunmalık bölümü kadınlar kısmına göre daha küçük, sıcaklık bölümü daha büyüktür. Soyunmalık kısımlarının tavanları sekizgen piramidal olup ortada fenerlik bulunmaktadır (Şekil 25). Ortasında fiskiyeli bir havuzun bulunduğu soyunmalık bölümünde kenarlarda ahşap soyunma kabinleri bulunmaktadır (Erdoğan, 1998: 146).

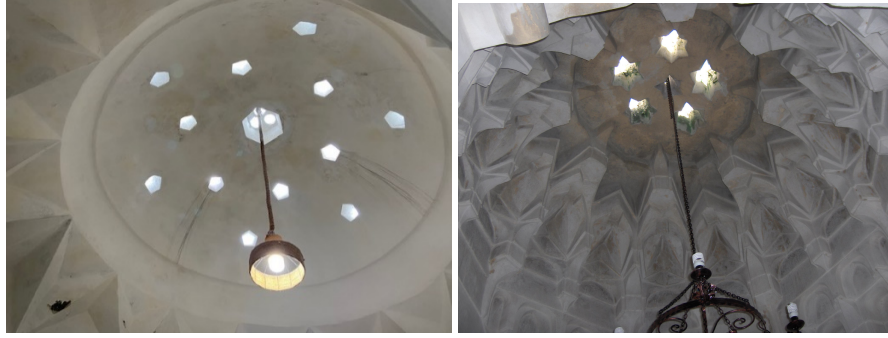
Şekil 24. Karacabey Hamamı planı (Kaynak: Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivindeki projeden işlenmiştir)

Şekil 25. Karacabey Hamamı soyunmalık mekânı ve aydınlık feneri (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Erkekler kısmında soyunmalığın doğu yönünde bulunan bir kapı ile dikdörtgen planlı olan ılıklığa girilmektedir. Mekânda kubbeye geçişler Selçuklu üçgenleriyle oluşturulmuştur. Kubbenin merkezinde bir büyük ve etrafında on iki küçük ışıklık ile mekân aydınlanır (Şekil 26). ılıklıқта (soğukluğun) bulunan kapılardan soldaki ile hela ve traşlığa, sağdaki ile sıcaklığa geçilmektedir (Öney, 1971: 149).

Sıcaklıkta önce, kuzey eyvanın oluşturduğu tonozla örtülü dar bir koridorla karşılaşılr. Bu koridordan manastır tonozu ile örtülü olan dikdörtgen bir hücreye, buradan da kuzey eyvanının batısında bulunan halvet hücresine geçilir. Bu hücrenin sekizgen kasnaklı kubbesine mukarnaslarla geçilmekte olup kubbenin merkezinde yıldız planlı bir göbek ve yine yıldız şekilli ışıklıklar bulunmaktadır (Erdoğan, 1998: 146). Sıcaklığa girişteki batı eyvanı doğu yönünde bulunan büyük bir kemer ile ortasında sekizgen bir göbek taşı olan orta mekâna açılır. Orta mekânın sekizgen kasnaklı kubbesine geçiş pandantifli ve mukarnaslı olup dört kenarında dört eyvan ve köşelerde üç halvet bulunur. Batı eyvanının arkasına, ılıklıktan ulaşılan helalar yerleştirilmiştir. Birer sivri kemerle takviye edilmiş olan eyvanların üst örtüleri tonoz, halvet hücreleri kubbeli olup kubbe geçişleri pandantiftir (Erken, 1983: 394). Sıcaklık mekânı ana kubbede bulunan yirmi beş adet küçük filgözü ışıklık ile diğer mekânlar ise kubbelerde bulunan on üçer adet filgözü ışıklık ile aydınlatılmıştır (Şekil 26) (Öney, 1971: 149-150).

Şekil 26. Karacabey Hamamı ılıklık ve sıcaklık mekânları (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

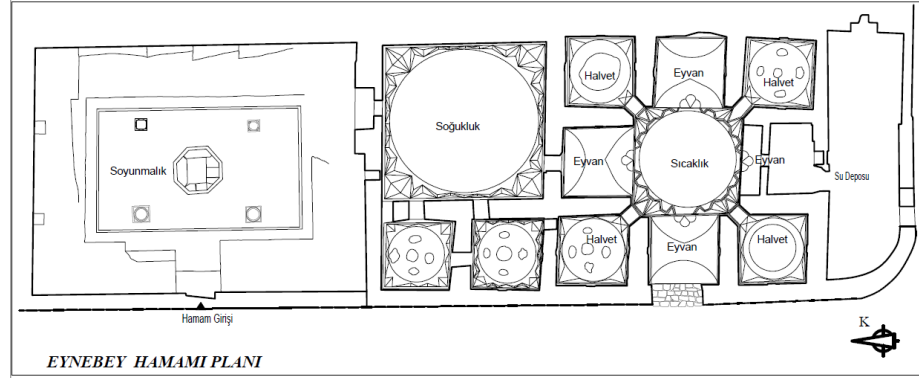
Hamamın kadınlar kısmına kuzey cephenin batı köşesinde bulunan bir kapı ile girilmekte olup soyunmalığın doğu duvarının güney köşesindeki kapı ile hela kısmına, kuzey köşesindeki bir kapı ile manastır tonozlu soğukluk (ılıklık) bölümüne geçilir. İlıklığın güney duvarındaki bir kapı ile batı eyvanına geçilmektedir. Diğer eyvanlara göre daha dar olan bu eyvanın önü beşik tonoz, arkası ise küçük bir kubbeye örtülüdür. Bu eyvanın güney yönünde yer alan halvet de çapraz tonozludur. Kubbeye örtülü sıcaklığın orta mekânına açılan kuzey ve güney eyvanları beşik tonozludur. Sıcaklığın orta mekânının doğusunda bulunan iki halvet hücresi de kubbeye örtülüdür. Kubbeye geçişler pandantifle sağlanmıştır. Hamamın doğusunda sonradan müdahale gören betonarme külhan bölümü ve sıcak su sarnıcı bulunmaktadır. İki bölümün halvet hücreleri arasına kadar uzanan sarnıç T planı meydana getirmektedir (Erken, 1983: 395).

Eynebey Hamamı (Yıkık Hamam-İnebey Subaşı Hamamı):

Hatuniye (Melike Hatun) Türbesi ve çeşmesi hamamın 100 metre kuzeyinde yer almaktadır. Hamam, Osmanlı döneminde Ankara'daki iki işlek caddeden birinin üzerinde yer almaktadır (Şekil 27). Eynebey Hamamı ikinci işlek cadde olan İç Kale ile İstanbul hattını birbirine bağlayan Uzunçarşı, Kaledibi, Yenice ve Hatuniye Caddesi'nin üzerinde yer alır (Asatekin, 1978: 56). Dikdörtgen planlı olan yapı kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmış olup 1371x4750 cm ölçülerindedir (Şekil 28) (Asatekin, 1978: 2-3). Tek hamamdan oluşan yapı kubbeli sıcaklık ana mekânın çevresindeki 4 eyvan ve 4 halvetli tipik plan şemasına göre inşa edilmiştir. Yapının soğukluk bölümü hariç tüm taşıyıcı duvarlarında taş ve tuğla birlikte (1 sıra tuğla- 1 sıra kaba yonu taşı) kullanılmıştır. Soyunmalık ve ılıklik arasındaki duvarda ise tuğla yerine moloz taş kullanılmıştır. Kötu bir işçilikle yapılmış olan bu duvarın 1978 yılında yapılan tespitlerde 150 cm kalıncaya kadar ki bölümünün yıkılmış olduğu görülmüştür. Kullanılan taşlar 50x25x50 cm ölçülerinde olup üstleri sıvanmıştır. Yapının tonoz, kubbe, kubbe geçişleri ve iki kademeli kornişleri de tuğla ile inşa edilmiştir (Asatekin, 1978: 27-29). Yapıda Roma dönemi sütun ve sütun başlıkları devşirme olarak kullanılmıştır.

Şekil 27. Eynebey Hamamı dış cephe (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 28. Eynebey Hamamı planı (Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivindeki projeden işlenmiştir)

Yapının kuzey yönündeki soyunmalık bölümü kareye yakın dikdörtgen planlı olup 1100x1009 cm ölçülerindedir (Asatekin, 1978: 4). Soyunmalık bölümünün girişinde ortada dört adet korint başlıklı devşirme sütun bulunmaktadır (Şekil 29) (Öney, 1971: 151). Bu bölümün kuzey duvarındaki iki konsolun kuzey güney yönündeki iki iri hatilla taşındığını belirten Erdoğan (1998) ve Asatekin (1978) devşirme mermer sütunlardan ve kuzey duvardaki konsoldan anlaşılacağı gibi ahşap bir örtü sistemine sahip olabileceğini belirtmektedirler (Erdoğan, 1998: 225; Asatekin, 1978: 4). Soğukluk (ılıkılık) mekânına giriş soyunmalık bölümünün güneyindeki geçişle sağlanmakta ve kare bir ana mekân ile buraya açılan iki servis alanından oluşmaktadır (Şekil 30). 880x850 cm ölçülerindeki soğukluk mekânında kubbeye geçiş üçgen piramidal çıkıntılara sahip (bademli) Türk üçgenleriyle sağlanmıştır (Erken (1983) baklavali bir kasa olarak tarif eder). Soğukluk bölümünün batısında yer alan kubbeli iki mekân hela ve tıraşlıktır. 377x384 cm ölçülerindeki tıraşlık bölümünde kubbeye geçiş piramidal çıkıntılı Türk üçgenleriyle sağlanmaktadır. 378x386 cm ölçülerindeki kubbeli hela bölümünde de geçiş basit Türk üçgenleriyle sağlanmaktadır. Sıcaklık kubbeli ana mekânın çevresindeki 4 eyvan ve 4 halvetten oluşmaktadır. Bu bölüme giriş kuzeydeki eyvandan olup ana mekân tuğla kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş 139 cm'den başlayıp 312 cm'ye kadar devam eden büyük boy stalaktitlerle sağlanmaktadır. Daha sonra 79 cm yüksekliğinde iki kademeli korniş başlar. 380x380 cm ölçülerindeki kare planlı tonozlu eyvanlar ana mekânın çevresinde ana yönlerde yer alır. Tüm eyvanlarda yan duvarların ortasında iki adet kurna bulunmaktadır. Kuzey eyvanındaki seki izleri diğer eyvanlarda da seki olabileceğini düşündürmektedir. Kuzey eyvanı ılıkılık ve sıcaklık arasında geçiş olarak kullanılmaktadır. Güney eyvanı ise su deposunu genişletmek için sonraki dönemlerde ikiye bölünmüştür. Sıcaklık ana mekânının köşelerinde 4 adet halvet bulunmaktadır. Halvetler 375-380 cm ölçülerinde değişen kare planlı mekânlardır. Bu kubbeli

mekânlarda kubbeye geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Hamamın güneyinde bulunan dikdörtgen planlı ve 370x1370 cm ölçülerindeki su deposunun duvarları 1 sıra tuğla- 1 sıra kaba yonu taşı ile inşa edilmiş olup üst örtüsü yarım daire tonozdur (Asatekin, 1978: 6-14).

Şekil 29. Eynebey Hamamı soyunmalık mekânı korinth başlıklı sütunlar ve tavan (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 30. Eynebey Hamamı soğukluk (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Hamam I. Murad döneminde subaşı olarak görev yapmış olan ve ölüm tarihi M. 1406 olan İnebey (Eyne Bey) tarafından 14. yy sonu veya 15. yy başlarında yaptırılmıştır (Ergenç, 1980: 103). Hamamın inşası sırasında Melike Hatun tarafından para yardımıyla bulunulmuş (Şahin, 1991: 79) ve hamamdan elde edilen gelirleri Ankara'daki hayratlarına vakfetmiştir. Eyne Bey Hamamı'nın H. 933/M. 1527 yılında harap halde olduğunu (Özdemir, 1986: 66) ve H. 990/M. 1582 yılında El Hac Sinan Efendi tarafından onarımının yapılarak tekrar kullanılmaya başladığını, "Öğlen Hamamı" olarak isimlendirildiğini gösteren kayıtlar bulunmaktadır (Şahin, 1991: 80).

Hamam 1925'ten önce Belediye tarafından bir süre gaz deposu olarak kullanılmıştır. Gül Kaptanoğlu Asatekin tarafından 1978'de incelendiği sırada yapının kuzey, güney ve doğu cephelerinin toprakla dolduğu ve duvarların üzerinde inşa edilen evlerle cephelerin kapandığı, sadece batı cephenin ve bu cephenin tuğla kubbeli üst örtüsünün görüldüğü tespit edilmiştir. Hamamın mülkiyeti hazine adına tescil edilmişken daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçmiş, çevresindeki parseller kamulaştırılmış ve 1992 yılında çevresi temizlenerek hazırlanan projesine uygun olarak restore edilerek hizmete açılmıştır (Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

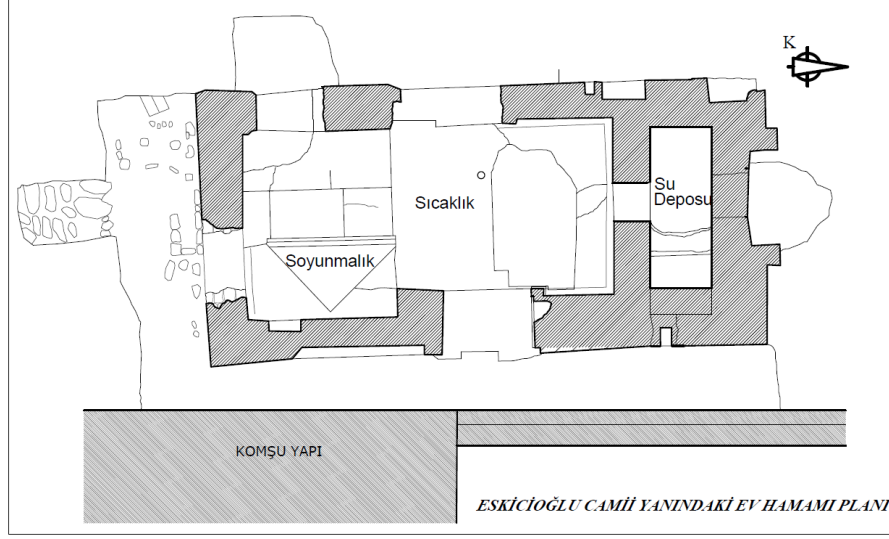
Eskicioğlu Cami Yanındaki Ev Hamamı:

Eskicioğlu Camisi'nin doğusunda kalıntı olarak bulunmaktadır. (Şekil 31). Yapım malzemesi moloz taş, kesme taş ve tuğlanın karışık olarak kullanıldığı hamam dikdörtgen planlıdır (Şekil 32). Üç bölümden oluşan hamamın ilk bölümü güneydeki dikdörtgen planlı soyunmalık veya ılık bölümü olması muhtemel mekândır. Buradan sonra kare planlı kubbeli yıkanma mekânı gelmektedir. İki mekânın arasındaki duvar zamanla yıkılmıştır. Yıkanma mekânının doğuya bakan sivri kemerli bir kapısı vardır. Yandaki bina ile arada kalan bir boşluğa açılan bu kapı yıkanmalığın ayakta olmayan ikinci bir bölümü daha olması gerektiğini göstermektedir. Kuzeyde ise külhan ve su deposu bulunmaktadır. Üstü beşik tonozlu su deposunun dış kısmında külhan vardır. Normal bir hamamın küçük bir modeli olan bu hamam bir konağa bitişik olarak yapılmış bir ev hamamıdır. Hamamın bulunduğu bahçede basık kemerli iki adet ocak kalıntısı vardır.

Eskicioğlu Camisi'ne bitişik vakıf bir yapı olduğuna göre camiye yaptıran kişiye ait veya cami ile birlikte yapılmış ve vakfedilmiş bir yapı olmalıdır (Erdoğan, 1998: 228).

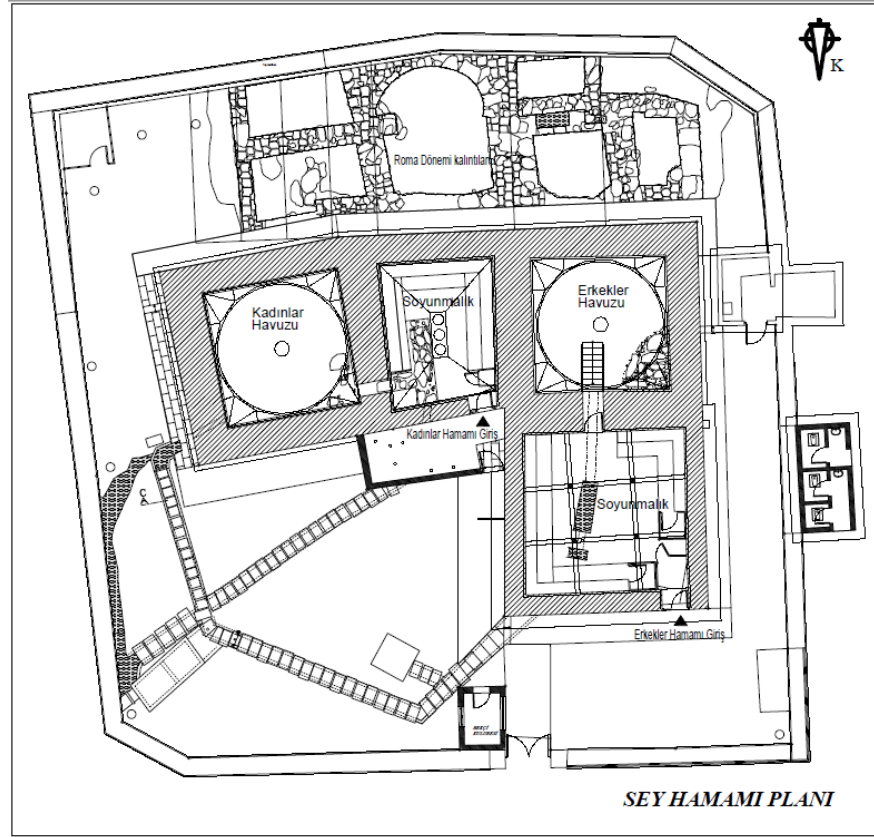
Şekil 31. Eskicioğlu Camii yanındaki ev hamamı (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 32. Eskiçioğlu Camii yanındaki ev hamamı (Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivindeki projeden işlenmiştir)

Sey Hamamı:

Kızılcahamam Yukarı Kise Köyü'nde bulunan yapı bir Roma hamamı kalıntısı üzerine yapılmış kaplıca hamamıdır (Şekil 33). Roma hamamına ait duvar kalıntıları 1976 yılında yapılan kazıda meydana çıkarılmıştır. Kalıntılar sağlamlaştırılarak dondurulmuştur. Önge (1995), Sey Hamamı kaplıcasının, tabii bir sıcak su kaynağı üzerine yapılmış olan antik dönem Roma kaplıcası olduğunu ve büyük ihtimalle 15. yüzyılda Türkler tarafından onarılarak kullanılmış olduğunu belirtmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1976-77 yılları arasında yapmış olduğu onarımda kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan antik dönem kaplıcasına ait duvarlarla Türkler tarafından inşa edilen yıkanma bölümlerinin sadece bazı duvarlarının ortak olduğu anlaşılmaktadır (Önge, 1995: 10). 1974 yılında Zafer Bayburtluoğlu ve Hikmet Denizli tarafından yerinde yapılan incelemenin neticesinde yapının ilk ihyasının 14. yüzyıla kadar inebileceği görüşü ileri sürülmüştür (Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

Şekil 33. Kızılcahamam Sey Hamamı planı (Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivindeki projeden işlenmiştir)

Esas hamam moloz taş duvarlı olup üzerleri kesme taş ile kaplanmıştır (Şekil 34). Çifte kaplıca olarak kullanılmakta olan hamamın tabanı sıcak su havuzu olan kubbeli iki oda ile bunlara soyunmalık görevi yapan birer ön odadan oluşur. Kubbe geçişleri Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Onarım öncesinde kubbelerden ve tonozla örtülü olduğu sanılan iki ön odanın üst örtüsünden bir şey kalmamıştır. Sıcak su kaynağı üzerine inşa edilen yapı geleneksel Türk hamamı planına uymaz (Erken, 1983: 518). Hamamın doğu yönünde kadınlar, batı yönünde ise erkekler bölümü yer almaktadır. Erkekler bölümü, kuzey yöndeki bir kapı ile girilen ve kare planlı bir soyunma mekânı ile sıcak su havuzunun üzerinin kapatılmasıyla oluşturulmuş olan bir yıkanma mekânı olmak üzere iki kısımdan oluşur. Soyunma mekânının üstü kiremit ile örtülü olan ahşap kırma çatısı dört adet ahşap dikme ile taşınmaktadır (Şekil 35). Soyunmalık bölümünün güney duvarında yer alan basık kemerli bir kapıdan havuzun bulunduğu kare planlı ve kubbeli yıkanma bölümüne girilmektedir. Kubbeye geçiş Türk üçgenleri ile sağlanmaktadır. Mekânın aydınlatması kubbede bulunan yuvarlak bir tepe penceresiyle sağlanmaktadır. Tamamı havuz şeklinde olan yıkanma bölümünün tabanı yaklaşık 1,67 metre derinliğinde sıcak su ile doludur.

Kadınlar bölümü kaplıcanın doğusunda yer almakta olup erkekler havuzunun doğusunda yer alan soyunma mekânı ve kare planlı bir yıkanma mekânından oluşmaktadır. Düzgün olmayan dikdörtgen plan şemasına sahip olan soyunmalık bölümünün üst örtüsü aynalı tonoz şeklinde olup mekân tonozun üstünde bulunan üç adet dairesel tepe penceresi ile aydınlatılmaktadır (Şekil 37). Soyunmalık bölümünün doğu duvarında bulunan dairesel kemerli bir açıklıktan havuzun bulunduğu yıkanma mekânına geçilmektedir. Kare planlı olan yıkanma mekânının üzeri kubbeye örtülü olup kubbeye geçişte Türk üçgenleri kullanılmıştır (Şekil 36). Bu bölümün aydınlatması kubbenin tepesinde bulunan dairesel bir tepe penceresiyle sağlanmaktadır. Tamamı sıcak su ile dolu havuz şeklindeki yıkanma bölümünde suyun derinliği, erkekler bölümündeki su seviyesinden daha az olup, yaklaşık 0,60 ile 0,90 metre arasında değişmektedir.

Şekil 34. Kızılcahamam Sey Hamamı dış görünüşü (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 35. Sey Hamamı Örtü sistemi, (Erkekler Soyunmalık Bölümü Aydınlık Açıklığı) (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 36. Erkekler ve kadınlar bölümü havuz ve kubbeye geçiş (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 37. Kadınlar Bölümü soyunmalık bölümü (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı:

17. yüzyılda inşa edildiği düşünülen bir tek hamamdır (Şekil 38). Kare bir sıcaklığın iki yanına yerleştirilmiş birer halvet hücrelerinden oluşan plan şemasıyla hamam Eyice tarafından yapılan sınıflandırmada “kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli” tipe uygunluk göstermektedir (Şekil 39). Soğukluk ve soyunmalık mahalleri, yapılan bir onarımda kâgir beden duvarlar üzerinde betonarme döşemeli olarak yenilenmiştir. Sıcaklık kısmının bir bölümü toprağa gömülüdür. Batıda, sıcaklığın ortasına bitişik olan külhan basit bir sundurma ile örtülüdür. Güneyde, Yenice Sokak’a bitişik olan soyunmalık mahallinin doğu köşesinde giriş kapısı ve batısında bir adet pencere açıklığı yer almaktadır. Soyunmalık mahalline, güney beden duvarına bitişik sekiz basamaklı bir merdivenden inilmektedir. Dikdörtgen planlı bir mekân olan soyunmalık bölümü içten içe yaklaşık 9,00 m x 6,40 m ölçülerinde olup, güney cephede bir, doğu cephede 2 adet yüksek kotta bulunan dikdörtgen pencereyle aydınlatılmıştır. Ortasında sekizgen planlı muhdes bir şadırvan bulunur. Soyunmalığın batı kenarının ortasındaki kapı açıklığından soğukluğa girilir. Soğukluk, güneyde soyunmalık mahalline dâhil edilmiş ve betonarme olarak yenilenmiştir. 1,10 m x 1,40 m ölçülerindeki geçiş koridorunun kuzey köşesinde

tıraşlık ve bir adet hela bulunmaktadır. Soğukluktan basık kemerli bir kapı ile sıcaklığa geçilmektedir.

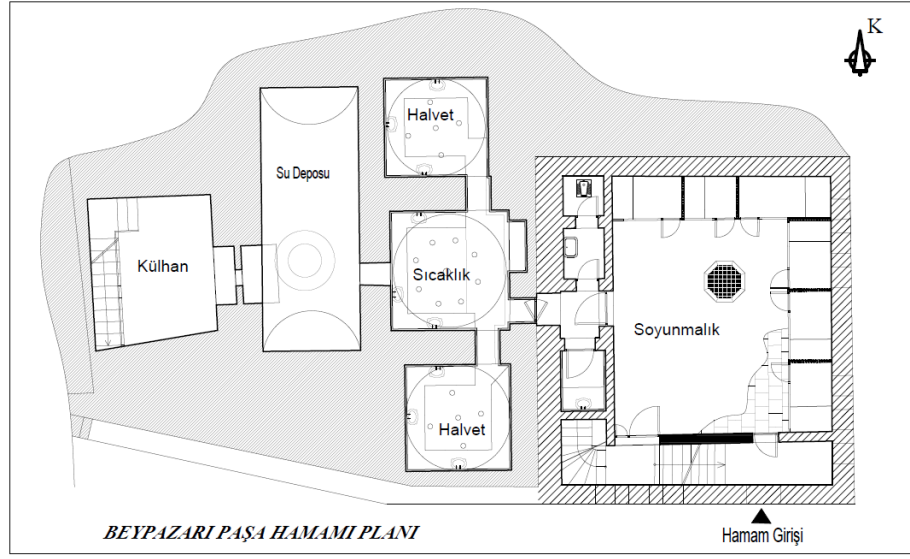
Sıcaklık, 3,50 m x 3,60 m ölçülerindeki orta mekân ve bu mekânın kuzey ve güney köşelerinde bulunan iki adet halvet hücrelerinden oluşmaktadır. Orta mekânın doğu kenarında 1,53 m genişliğinde ve 41 cm derinliğinde, basık kemerli bir niş bulunmaktadır. Yapının batı kenarının ortasında, su deposuna açılan basık kemerli bir pencere vardır. Orta mekândan basık kemerli birer geçişle, kuzey yönde 2,95 m x 3,00 m ve güney yönde 3,15 m x 3,20 m ölçülerinde olan kareye yakın birer halvet hücrelerine geçilmektedir. Sıcaklıkta, orta mekân ile halvetlerin batı, güney ve kuzey duvarlarında birer adet olmak üzere toplam dokuz kurna bulunmaktadır. Sıcaklık bölümünün duvar eteklerinde dolaşan sekilerin üzerinde bulunan her bir kurnanın sıcak ve soğuk su çıkışları mevcuttur. Orta mekân ve iki yanda bulunan halvet hücreleri kubbeli olup orta mekânın kubbesi daha büyük ve yüksek, halvet hücrelerinin kubbeleri daha basıktır. Su deposu da basık bir kubbeyle örtülüdür. Kare mekânlardan kubbelere pandantif ile geçilmiştir.

Sıcaklık bölümünün aydınlatması kubbelerin merkezlerinde bulunan filgözü tepe ışıklıkları ile sağlanmıştır (Şekil 38). Orta mekândaki kubbede dokuz gözlü olan tepe ışıklıkları yan kubbelerde beş gözlüdür. Isıtma, külhanda bulunan ve sıcak su deposu altına rastlayan ocakta odun yakılarak oluşturulan alev ve dumanın sıcaklık mekânının döşemesi altında bulunan cehennemlikte dolaşarak, büyük kubbenin dört köşesindeki tütekliliklerden dışarı çıkmasıyla sağlanmıştır.

Hamam taş malzemedен, kâgir olarak inşa edilmiştir. Soyunmalık mahallinin özgününde ahşap strüktürlü olduğu düşünülmektedir. Muhdes soyunmalık ve soğukluk mahalleri bugün kesme taş örgülü cephe duvarları üzerinde, içten betonarme kolon ve kirişlerle taşınan düz döşeme ile örtülüdür (Bozkurt, 2002: 150-151).

Şekil 38. Bey pazarı Rüstem Paşa Hamamı dış ve iç görünüş (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 39. Beypazarı Paşa Hamamı planı (Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivindeki projeden işlenmiştir)

Beypazarı Beyoğlu Hamamı:

Çifte hamam olarak taş malzemeyle inşa edilmiştir (Şekil 40). Erkekler kısmı halen kullanılmakta olan hamamın, özgün yapısal özelliklerini büyük ölçüde yitirdiği görülmektedir. Çevredeki yapılaşma nedeniyle döşeme kotu kuzeydeki yol kotunun yaklaşık 2,00 metre kadar altında kalmıştır. Hamamın ilk yapıldığı dönemde de ısıtma kolaylığı sağlamak için belli bir seviyede toprağa gömülü olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Şekil 40. Beypazarı Beyoğlu Hamamı (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Erkekler kısmı, “kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli” tipe yakın bir plan şeması göstermektedir. Kadınlar kısmı ise erkekler kısmından kuzey-güney doğrultusunda biraz daha kısa tutulmuş, tipolojide “Soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan” tipe benzemektedir. Soğukluk bölümünü örten eşit büyüklükteki iki kubbe, sıcaklık bölümünün üzerindeki kubbelerden daha küçüktür. Batı yönde, hamamın erkekler kısmına bitişik olarak inşa edilmiş dükkân dizisi ve

komşu sokağa cepheli diğer ticari yapılar yer almaktadır. Güney yönde de üstü basit bir sundurmayla kapatılmış olan külhana bitişik yeni binalar bulunmaktadır. Bugün kullanılmayan ocağa, külhanın doğu köşesinden bir merdivenle inilmektedir.

Kadınlar kısmının girişi mevcut verilere göre tespit edilememiş olup muhtemelen doğu yönde olduğu düşünülmektedir. Soyunmalık bölümü yıkılarak üzerine tek katlı bir konut inşa edilmesi, orijinal giriş yerinin tespitini güçleştirmektedir.

Kuzey yöndeki İhsan Yavaş Sokak'tan yaklaşık 5,00 m içeri çekilmiş kapı açıklığı ile erkekler kısmına girilmektedir. Bu bölüm sonradan betonarme olarak yenilenmiştir. Yaklaşık 8,80 m x 8,20 m ölçülerinde olan dikdörtgen planlı soyunmalık mahalli, içten tonoz şeklinde olan betonarme bir beşik çatı ile örtülmüş ve dıştan kuzey yöne eğimli bir sundurmayla kaplanmıştır. Üst örtünün güney köşesinde, dikdörtgen çerçeveli bir ışıklık yer almaktadır. Soyunmalığın doğu ve batı yönlerinde odacıklar dizilmiş ve ortaya dairesel planlı muhdes bir şadırvan yerleştirilmiştir.

Soyunmalığın güney yönündeki bir kapı ile girilen soğukluk bölümü 4,70 m x 3,20 m ölçülerinde olup enine dikdörtgen planlıdır. Soğukluğun batı köşesinde bir hela yer alır. Üst örtüsü tekne tonozun ortasına oturtulmuş bir kubbe görünümündedir. Helanın üzerinde, yarım tekne tonoz şeklinde, bir başka örtü ögesi kullanılmıştır.

Soğukluğun batı köşesindeki bir kapı ile güneydeki sıcaklık bölümüne girilmektedir. Sıcaklığın 4,40 m x 4,60 m ölçülerindeki kare planlı orta mekânının etrafında, güneyde iki halvet ile batıda bir eyvan ve eyvanın hemen kuzey kenarına bitişik olan bir tıraşlık sıralanmıştır. Kare planlı halvetler yaklaşık 3,10 m x 3,10 m ölçülerindedir. Doğru köşedeki halvetin güney duvarı ortasında, su deposuna açılan bir kare formlu pencere mevcuttur. Sıcaklıkta, her birinin sıcak ve soğuk su muslukları bulunan toplam yedi kurna yer almaktadır. Merkezi mekânın ortasında özgün olmayan 2,25 m x 2,90 m ebatlarında dikdörtgen bir göbek taşı bulunmaktadır. Sıcaklık bölümündeki orta mekân ile etrafında sıralanmış olan eyvan ve halvetlerin üst örtüsü kubbe olup kubbeye geçişler Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Su deposu ve tıraşlık beşik tonozludur.

Hamamın kadınlar kısmı bugün kullanılmamaktadır. Bu bölüme ilişkin olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan tescil fişinde, dikdörtgen planlı soyunmalığın ortasında bir şadırvan yer aldığı ve soyunmalığın güneyindeki kapı ile soğukluğa geçildiği belirtilmektedir. Tescil fişindeki anlatımlara göre; soğukluk

bölümü birbiriyle eş büyüklükteki iki kubbeyle örtülü olup, doğuda yer alan kubbeli bölüm heladır. Soğukluktan dairesel kemerli bir kapı açıklığı ile eş büyüklükte dört kubbe ile örtülü sıcaklığa geçilmektedir. Kubbe geçişlerinde yine üçgenler kullanılmıştır.

Hamamın aydınlatılması, soğukluk ve sıcaklık üzerindeki her bir kubbenin merkezindeki tepe ışıklıkları ile sağlanmıştır. Isıtmanın hamamın özgününde külhanda sıcak su deposunun altına rastlayan ocakta yanan alev ve dumanın, sıcaklık ve soğukluk mahallerinin döşemesi altındaki cehennemlikte dolaşarak, duvardaki tütekliliklerden dışarı çıkmasıyla ve aynı zamanda depoda ısınan suyun buharlaşarak hamama yayılmasıyla sağlandığı anlaşılmaktadır. Hamamın kubbe geçişlerinde görülen dekoratif görünümlü Türk üçgenleri dışında günümüze ulaşabilen herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır (Bozkurt, 2002: 152-155).

Ayaş- Paşa (Belediye) Hamamı

Ayaş'ta Belediye Meydanı'nda, Ulu Cami'nin doğusunda yer alan hamam, kaba yonu taş kullanılarak tek hamam olarak inşa edilmiştir (Şekil 41). Selçuklu döneminde yaptırılmış olan hamamın girişi Cumhuriyet Meydanı'nın arkasındaki sokaktadır. Hamamın sağ tarafında yer alan dikdörtgen planlı soyunmalık bölümünde L biçiminde dizilmiş soyunma odaları bulunmaktadır (Şekil 42) (Erdoğan vd. 2007: 171). Soyunmalık mekânı içten düz ahşap tavanlı dıştan ise kırma çatılıdır. Bu bölümden solda yer alan bir kapıyla soğukluk (ılıklik) mekânına geçilmektedir. Soğukluk mekânının ortası kubbeli olup yanlardaki iki bölüm tonoz örtülüdür. Soğukluk bölümünden geçilen sekizgen planlı sıcaklık bölümünün ortasında sekizgen göbek taşı bulunmaktadır (Şekil 43). Kubbeli olan orta mekânın dikey eksenlerinde dört beşik tonozlu eyvan ve diyagonal eksenlerinde dört kubbeli halvet bulunmaktadır. Eyvanlardan bir tanesi soğukluk bölümünden geçiş amacıyla kullanılmaktadır. Hamam, günümüzde Ayaş Belediyesi tarafından sergi salonu olarak kullanılmaktadır.

Şekil 41. Ayaş Paşa Hamamı dış cephe (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 42. Ayaş Paşa Hamamı soyunmalık bölümü (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Şekil 43. Ayaş Paşa Hamamı sıcaklık mekânı, eyvan ve halvet girişi (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Ayaş-Karakaya Hamamı

Karakaya Hamamı'nın aslında bir kaplıca olduğu bilinmektedir. Yapının tarihini belgeleyecek bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Çok eski tarihlerden beri kullanılan Anadolu kaplıcalarının¹ büyük bir kısmının Roma İmparatorluğu zamanında mimari yapılar içine alındığı bilinmektedir. Ayaş Karakaya Hamamı'nın da Ayaş'ın Antik Roma yolu üzerinde yer alması Roma döneminde var olan

¹ Önge, 1995: 19.

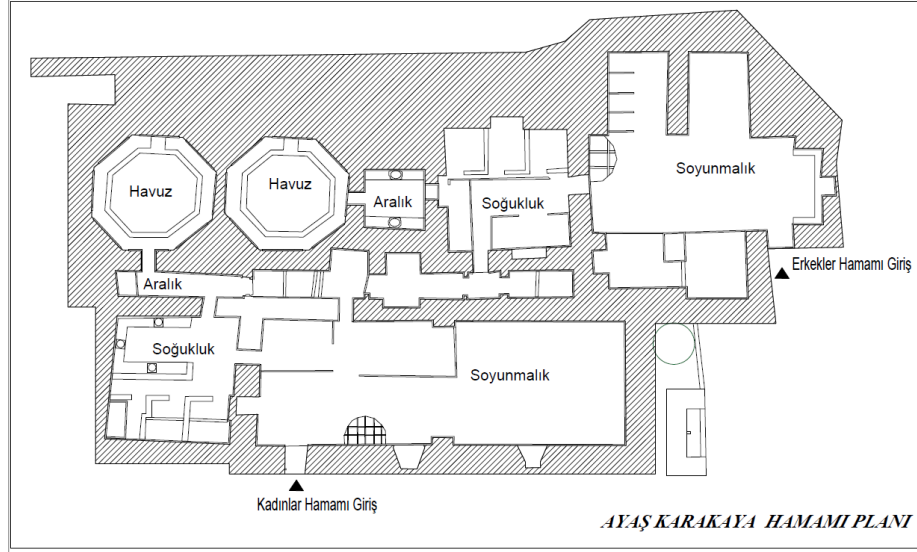
kaplıcanın Selçuklular döneminde mevcut temel izleri kullanılarak yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Beyhan Karamağaralı tarafından kaplıca içinde yer alan bronz ejder biçimli lüleler hamamın tarihini XIII. ve XIV. yüzyıla indirmektedir (Şekil 44) (Karamağaralı, 1993: 53-59). Yapının Roma döneminden itibaren kullanılmış olduğu, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında birtakım eklemeler ve onarımlar yapılarak günümüze geldiği düşünülmektedir. Yapıldığı dönemde soyunmalık ve kaplıca kısmından ibaret olduğu, sonradan genişletilerek kaplıcaya aynı zamanda hamam fonksiyonu verildiği düşünülmektedir.

Şekil 44. Ejder biçimli lüleler (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Çifte hamam özelliği taşıyan yapı (Şekil 45) kaba yonu taşla kâgır olarak inşa edilmiştir (Şekil 46). Hamamın erkekler kısmında bulunan soyunmalık bölümü dikdörtgen planlı olup beşik tonozla örtülüdür. Buradan kemerli bir kapı ile kubbeli ılıklik mekânına, buradan da kubbeli aralık bölümüne geçilir. Ardından sekizgen bir havuzun bulunduğu, kubbeli sıcaklık kısmına geçilir. Kadınlar kısmında soyunma kabinlerinin bulunduğu dikdörtgen planlı ve tonozlu soyunmalık bölümünden kubbeli soğukluk bölümüne, buradan tonozlu aralık bölümüne geçilmektedir. Aralık bölümünden sekizgen havuzun bulunduğu sıcaklık bölümüne geçilir (Şekil 47). Kaplıcada iki sekizgen havuz bulunmaktadır. Bu yapıda, Anadolu Selçukluları döneminde Türk hamamlarında görülen ve hela ile traşlık kısımlarının yer aldığı aralık bölümü görülmektedir. XV. yüzyıldan itibaren aralık kısmı Türk hamamlarında yok olunca hela ve traşlık kısımları soğukluk (ılıklik) bölümüne kaymıştır.

Erkekler kısmının sol köşesinde, kitabesi sökülmüş, kemerli, özgün kurnası olan ve suyu akmayan bir çeşme bulunmaktadır (Şekil 46) (Erdoğan vd. 2007: 173).

Şekil 45. Ayaş Karakaya Kaplıca Hamamı planı

Şekil 46. Karakaya Hamamı dış cephe

Şekil 47. Kadınlar Bölümü soğukluk ve havuz (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi)

Ankara Hamamların Tipolojik Değerlendirmesi

Bu bölümde Ankara'daki tarihi hamamlar, tipleri, plan biçimleri, mekânlarda kullanılan duvar ve üst örtü malzemeleri, üst örtüye geçiş elemanları ve aydınlatma elemanları açısından değerlendirilmiştir. Elde edilen tipolojik tespitler ve bunların diğer Selçuklu ve Osmanlı dönemi örnekleriyle ilişkisi verilmeye çalışılmıştır. Hazırlanan tipoloji tabloları ekte verilmiştir (Tablo 1-2).

Ankara kent merkezi ve ilçelerinde bulunan hamam yapılarının incelemesinde Kızılcahamam Sey Hamamı ve Ayaş Karakaya Hamamı'nın kaplıca hamamı olduğu, Eskicioğlu Hamamı'nın ev hamamı olduğu, diğerlerinin ise genel hamam olarak hizmet verdiği görülmüştür. Altındağ Eynebey Hamamı, Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı, Ayaş Paşa (Belediye) Hamamı'nın tek hamam olduğu, Altındağ Şengül Hamamı ve Karacabey Hamamı, Kızılcahamam Sey Hamamı, Beypazarı Beyoğlu Hamamı ve Ayaş Karakaya Hamamı'nın ise çifte hamam olduğu görülmüştür.

İncelenen hamam yapılarından Kızılcahamam Sey Hamamı bir Roma hamamı kalıntısı üzerine inşa edilmiş ya da Roma hamamının duvarlarını kullanmış ve 14. veya 15. yüzyılda inşa edilmiştir. Ayaş'ta bulunan Karakaya Hamamı'nın bir kaplıca hamamı olduğu, kökeninin Roma dönemine kadar indiği, Selçuklular ile Osmanlılar zamanında yapılan birtakım eklemeler ve onarımlarla günümüze kadar geldiği görülmektedir. Eynebey Hamamı içindeki devşirme sütun ve sütun başlıkları burada daha önce bir Bizans yapısı olduğunu düşündürmektedir. Ayaş Paşa Hamamı Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilmiştir. Eskicioğlu Camii yanındaki ev hamamı 18. yüzyıla tarihlendirilmektedir. İncelenen diğer hamam yapıları 15 ve 16. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Plan şeması: İncelenen Ankara hamam yapılarının plan şeması açısından Selçuklu ve Osmanlı hamam yapı geleneğini sürdürdüğü görülmüştür. Yapıların soyunmalık, soğukluk (ılıkılık) ve sıcaklık bölümlerinden oluştuğu, sıcaklık bölümünde de halvet ve eyvanların bulunduğu tespit edilmiştir. Eyice'nin sıcaklık mekânlarına göre yapmış olduğu sınıflandırmaya göre değerlendirildiğinde Şengül Hamamı, Karacabey Hamamı ve Eynebey Hamamı'nın eyvanlı ve köşe halvetli tip, Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı ve Beyoğlu Hamamı erkekler bölümünün kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip, kadınlar bölümünün ise soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar şeklinde olan tipe dâhil olduğu görülmektedir. Kızılcahamam Sey Hamamı ve Ayaş Karakaya Hamamı ise kaplıca tipi hamam olup bu yapıların soyunmalık ve havuz bölümlerinden oluştuğu, soğukluk ve sıcaklık bölümlerinin olmadığı görülmüştür. Kızılcahamam Sey Hamamı'nın Roma

döneminden kalan bir hamamın üstüne veya yanına inşa edilmiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu yapının Roma geleneğini sürdürdüğü söylenebilir. Ayaş Karakaya Hamamı'nda ise Anadolu Selçukluları Döneminde görülen ve daha sonra 15. yüzyıla beraber hamam yapılarında kullanımı görülmeyen aralık bölümünün olduğu, tıraşlık ve hela kısmının burada yer aldığı görülmüştür.

İncelenen tarihi Ankara hamamlarında su deposu ve külhan bölümünün servis alanları olarak hamama hizmet ettiği, taş malzemeden inşa edildiği, su deposunun üst örtüsünün beşik tonoz olduğu tespit edilmiştir. Isıtmanın hamamların külhan bölümünde bulunan ocakta yanan ateşle sağlandığı anlaşılmaktadır. Ancak, incelenen yapılardan Eynebey Hamamı'nın, Gül Asatekin'in 1978 yılında hazırlanan tezi kapsamında tespit ettiği gibi külhan bölümü yıkılmıştır. Günümüzde hamamın ısıtılması sonradan yapılmış olan yeni külhan bölümünden klasik yöntemle sağlanmaktadır.

Kullanım Durumu: Şengül Hamamı, Karacabey Hamamı, Eynebey Hamamı, Kızılcahamam Sey Hamamı, Beypazarı Beyoğlu Hamamı'nın erkekler bölümünün özgün fonksiyona uygun şekilde hamam olarak kullanıldığı, Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı ve Ayaş Paşa (Belediye) Hamamı'nın müze olarak kullanıldığı, Beypazarı Baloğlu Hamamı'nın kadınlar bölümünün ve harap halde olan Altındağ Eskicioğlu Camii yanındaki ev hamamının ise kullanılmadığı görülmüştür.

Yapı Malzemesi: İncelenen tüm hamam yapılarının moloz taş, kesme taş ve tuğla kullanılarak inşa edildiği, üst örtüde ve üst örtüye geçiş elemanlarında ise tuğla malzemenin kullanıldığı görülmüştür. Kubbeye geçiş elemanı olarak tromp, pandantif ve Türk üçgenleri kullanılmıştır. Şengül Hamamı'nın hem kadınlar hem de erkekler bölümünün sonradan yenilediği bilinen soyunmalık bölümlerinin içten bağdadi kubbe dıştan ahşap çatı olduğu görülmüştür. Karacabey Hamamı'nın soyunmalık bölümleriyse kerpiç duvarlı, sekizgen piramidal tavanlı ve ahşap çatılıdır. Eynebey Hamamı'nın soyunmalık bölümü muhtemelen sonradan yenilenmiş olup, girişte ortada dört adet korint başlıklı sütun bulunmaktadır. Ahşap tavanlı ve çatılı olan soyunmalık bölümünde aydınlatma feneri vardır. Kızılcahamam Sey Hamamı'nın erkekler bölümü soyunmalığı kırma ahşap çatılı olup kadınlar bölümünün soyunmalığı tonozdur. Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı'nın soyunmalık bölümü sonraki dönemlerde müdahale görmüş ve üst tabliyesi betonarme olarak yenilenmiş bir düz çatı şeklindedir. Beypazarı Beyoğlu Hamamı'nın erkekler bölümünün soyunmalık kısmı içten tonoz olup beşik çatı şeklindedir. Kadınlar bölümünün soyunmalık bölümü ise yıkılıp üzerine konut yapılmıştır. Ayaş Karakaya

Hamamı'nın hem erkekler hem de kadınlar bölümünün soyunmalık kısmı beşik tonozludur.

Aydınlatma: İncelenen hamam yapılarının aydınlatmasının kubbe üzerlerinde bulunan cam fanuslu filgözü tepe ışıklıklarıyla sağlandığı görülmüş, soyunmalık mekânlarında ise genel olarak aydınlık feneri olduğu veya ahşap pencere kullanılarak aydınlatıldığı belirlenmiştir. İncelenen yapılarda süsleme elemanına çok fazla rastlanmamıştır. Sadece kubbeye geçişlerde mukarnas ya da malakari sıva kullanılarak mekânların zenginleştirilmesine çalışılmıştır.

Tablo 1. İncelenen Ankara Hamamları

No	Hamam Adı	Yeri	Dönemi/Tarihi	Hamam Tipi	Plan Şeması	Günümüzdeki Fonksiyonu
1	Şengül Hamamı	Ankara-Altındağ	15. yüzyıl	Çifte Hamam	Eyvanlı ve köşe halvetli tip	Hamam
2	Karacabey Hamamı	Ankara-Altındağ	1444	Çifte Hamam	Eyvanlı ve köşe halvetli tip	Hamam
3	Eynebey Hamamı	Ankara-Altındağ	14. yüzyıl sonu-15. yüzyıl başı	Tek Hamam	Eyvanlı ve köşe halvetli tip	Hamam
4	Eskicioğlu Camii yanındaki ev hamamı	Ankara-Altındağ	18. yüzyıl	Ev hamamı		Harap durumda
5	Sey Hamamı	Ankara-Kızılcahamam	14. yüzyıl-15. yüzyıl	Çifte hamam	Kaplıca Hamamı	Hamam
6	Rüstem Paşa Hamamı	Ankara-Beypazarı	16. yüzyıl	Tek hamam	Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli	Müze
7	Beyoğlu Hamamı	Ankara-Beypazarı	?	Çifte Hamam	Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli	Hamam
8	Paşa (Belediye) Hamamı	Ankara-Ayaş	Selçuklu (13. yüzyıl)	Tek hamam		Sergi Salonu
9	Karakaya Hamamı	Ankara-Ayaş	Selçuklu	Çifte hamam	Kaplıca hamamı	Hamam

Tablo 2. Ankara Hamamları tipolojik özellikleri

Hamam Adı	Hamam Bölümü	Duvar Malzemesi	Üst Örtü	Üst Örtü Malzemesi	Üst Örtüye Geçiş Elemanları	Aydınlatma Elemanları	
Şengül Hamamı	Erişimler	Soyunmalık	Taş	Bağdadî kubbe	Ahşap külah çatı	-	Aydınlık feneri (kaldırılmış)- Pencere
		Soğukluk/İlklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Tromp	Tepe ışıklığı
		Hela	Taş	Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Tıraşlık	Taş	Kubbe	Tuğla	Tromp	Tepe ışıklığı
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Tromp	Tepe ışıklığı
		Halvet (3)	Taş	Kubbe	Tuğla	Tromp	Tepe ışıklığı
		Eyvan (3)	Taş	Kubbe	Tuğla	Tromp	Tepe ışıklığı
	Kadınlar	Soyunmalık	Taş	Bağdadî kubbe	Ahşap külah çatı	-	Aydınlık feneri (kaldırılmış)- Pencere
		Soğukluk/İlklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pendantif	Tepe ışıklığı
		Hela	Taş	Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Tıraşlık	Taş	Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pendantif	Tepe ışıklığı
		Halvet (3)	Taş	Kubbe	Tuğla	Pendantif	Tepe ışıklığı
		Eyvan (2)	Taş	Kubbe	Tuğla	Pendantif	Tepe ışıklığı
Karacabey Hamamı	Erişimler	Soyunmalık	Kerpiç	Sekizgen piramidal tavan	Ahşap çatı	-	Aydınlık feneri- Pencere
		Soğukluk/İlklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgenleri	Tepe ışıklığı
		Hela	Taş	Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Tıraşlık	Taş	Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pendantif-mukarnas	Tepe ışıklığı
		Halvet (3)	Taş	2 (Kubbe), 1 (Kubbe+Tonoz)	Tuğla	Pendantif	Tepe ışıklığı
		Eyvan (4)	Taş	Beşik Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
	Kadınlar	Soyunmalık	Kerpiç	Sekizgen piramidal tavan	Ahşap çatı	-	Aydınlık feneri- Pencere
		Soğukluk/İlklık	Taş	Çapraz tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Hela	Taş	Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Tıraşlık	Taş	Tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pendantif	Tepe ışıklığı
		Halvet (3)	Taş	2 (Kubbe), 1(Çapraz tonoz)	Tuğla	Pendantif	Tepe ışıklığı
		Eyvan (3)	Taş	Beşik tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
Eynebey Hamamı	Erişimler	Soyunmalık	Taş	Ahşap tavan	Ahşap çatı	-	Pencere
		Soğukluk/İlklık	Taş-Tuğla	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı
		Hela	Taş-Tuğla	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı
		Tıraşlık	Taş-Tuğla	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı
		Sıcaklık	Taş-Tuğla	Kubbe	Tuğla	Mukarnas	Tepe ışıklığı
		Halvet (4)	Taş-Tuğla	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı
		Eyvan (4)	Taş-Tuğla	Beşik tonoz	Tuğla	-	Tepe ışıklığı
Eskicioğlu Camii yanındaki ev hamamı	Ev hamamı	Soyunmalık	Taş-Tuğla	?	?	?	?
		Soğukluk/İlklık	?	?	?	?	?
		Sıcaklık	Taş-Tuğla	Kubbe	Tuğla	?	?
		Halvet	?	?	?	?	?
		Eyvan	?	?	?	?	?
Kızılcahamam Sey Hamamı	Erişimler	Soyunmalık	Taş	Kırma çatı	Ahşap	-	Aydınlık feneri
		Soğukluk/İlklık	-	-	-	-	-
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı
		Halvet	-	-	-	-	-
		Eyvan	-	-	-	-	-
	Kadınlar	Soyunmalık	Taş	Tonoz	-	-	Tepe ışıklığı
		Soğukluk/İlklık	-	-	-	-	-
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı
		Halvet	-	-	-	-	-
		Eyvan	-	-	-	-	-

Tablo 2. Ankara Hamamları tipolojik özellikleri (devamı)

Hamam Adı	Hamam Bölümü	Duvar Malzemesi	Üst Örtü	Üst Örtü Malzemesi	Üst Örtüye Geçiş Elemanları	Aydınlatma Elemanları		
Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı	Erekleler	Soyunmalık	Taş	Düz çatı	Betonarme	-	Pencere	
		Soğukluk/Ilıklık	Taş	Düz çatı	Betonarme	-	Pencere	
		Hela	Taş	Düz çatı	Betonarme	-	-	
		Tıraşlık	Taş	Düz çatı	Betonarme	-	-	
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Tepe ışıklığı	
		Halvet (2)	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Tepe ışıklığı	
		Eyvân	-	-	-	-	-	
Beypazarı Beyoğlu Hamamı	Erekleler	Soyunmalık	Taş	Beşik çatı-ıçten tonoz	Betonarme	-	Dikdörtgen ışıklık	
		Soğukluk/Ilıklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı	
		Hela	Taş	Yarı tekne tonoz	Tuğla	-	-	
		Tıraşlık	Taş	Beşik tonoz	Tuğla	-	-	
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı	
		Halvet (2)	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı	
		Eyvân (1)	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı	
	Kadınlılar	Soyunmalık	Bu bölüm yıkılıp üzerine konut yapılmıştır.					-
		Soğukluk/Ilıklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı	
		Hela	Taş	Kubbe	Tuğla	Türk üçgeni	Tepe ışıklığı	
Ayaş Paşa (Belediye) Hamamı	Erekleler	Soyunmalık	Taş	Ahşap tavan	Ahşap kırma çatı	-	Pencere	
		Soğukluk/Ilıklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Tepe ışıklığı	
		Hela	Taş	Tonoz	Tuğla	-	-	
		Tıraşlık	Taş	Tonoz	Tuğla	-	-	
		Sıcaklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Tepe ışıklığı	
		Halvet (4)	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Tepe ışıklığı	
		Eyvân (4)	Taş	Tonoz	Tuğla	-	-	
Ayaş Karakaya Hamamı	Erekleler	Soyunmalık	Taş	Beşik Tonoz	Tuğla	-	-	
		Soğukluk/Ilıklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Tepe ışıklığı	
		Hela	Taş	Tonoz	Tuğla	-	-	
		Tıraşlık	Taş	Tonoz	Tuğla	-	-	
		Aralık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Teşe ışıklığı	
		Sıcaklık (Havuz)	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Teşe ışıklığı	
		Halvet	Yok	-	-	-	-	
	Eyvân	Yok	-	-	-	-		
	Kadınlılar	Soyunmalık	Taş	Beşik Tonoz	Tuğla	-	-	
		Soğukluk/Ilıklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Teşe ışıklığı	
Hela		Taş	Tonoz	Tuğla	-	-		
Ayaş Karakaya Hamamı	Erekleler	Tıraşlık	Taş	Tonoz	Tuğla	-	-	
		Aralık	Taş	Beşik Tonoz	Tuğla	-	-	
		Sıcaklık (Havuz)	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Tepe ışıklığı	
		Halvet	Yok	-	-	-	-	
		Eyvân	Yok	-	-	-	-	
		Soyunmalık	Taş	Beşik Tonoz	Tuğla	-	-	
		Soğukluk/Ilıklık	Taş	Kubbe	Tuğla	Pandantif	Teşe ışıklığı	

Sonuç

Bu çalışmada yıkanma kültürünün geçmişten günümüze olan değişimi Ankara hamamlarının tipolojik özellikleri bağlamında ele alınmıştır. Yeryüzünde yıkanma için bağımsız olarak inşa edilen mekânların ilk olarak nerede ve ne zaman kurulduğunu kesin olarak söylemek mümkün olmasa da insanlık tarihinin en eski dönemlerinden başlayarak birçok medeniyette hamam yapıları inşa edilmiştir. Tarihte ilk umumi hamamın görüldüğü Mohenjo Daro'dan başlayıp günümüze kadar gelen süreçte pek çok uygarlıkta hamam yapıları süre gelmiştir. Hamam ve yıkanma konusunda en önemli konu temizlik ve din arasındaki ilişkinin varlığıdır. Din temelli bir yıkanma ise bedeni temizlik kadar ruhi temizlik anlamına da gelmektedir. Kemal Ahmet Aru önceleri suyun günahları ve bütün fenalıkları giderici gizli bir kuvvetinin olduğuna inanıldığını ve nitelik Hindlilerin Ganj, Asurluların Fırat, Mısırlıların da Nil'i mukaddes sayıp belli günlerde bu nehirlerde yıkandıktan sonra kendilerini bütün günahlardan kurtulmuş farz ettiklerini bildirmektedir (Aru, 1949: 9).

Antik Yunanda (Helenistik dönemde) hem eğitim hem de spor merkezi olan gymnasium'ların palaestra'larında yıkanma yerlerinin bulunduğu bilinmektedir. Hamam yapıları özellikle Roma döneminde yaygınlaşmış ve hamamlar yıkanmanın dışında sosyal bir mekân haline gelmiş ve hatta eğlence yeri karakterini kazanmıştır.

Türk hamam yapılarının özellikle ısıtma sistemi açısından Roma hamamlarına benzemesine rağmen mimari anlamda oldukça farklı oldukları görülmüştür. Türk hamamlarında belirli bir eksen düzenlemesi ve Orta Asya'dan beri görülen “dört eyvanlı şema”nın uygulandığı anlaşılmaktadır. Türk hamamlarında kaplıcalar dışında içine girilebilen havuz ve sıcak banyo küvetleri bulunmamaktadır. Türk kültüründe depolanan su değil akan su temiz olarak bilinmiş ve su mimarisinde gelişim suyun akıtılması yönünde gelişmiştir. Temizlenmek için de hamamlarda bulunan akan sular tercih edilmiştir.

İslamiyet'in getirdiği temizlik anlayışının Türk hamamlarının şekillenmesinde büyük bir etkisi olmasına rağmen bunun tek neden olduğunu söylemek doğru değildir. Aksi halde Arap ülkelerinde de Türk hamamları gibi zengin bir hamam kültürünün oluşması beklenirdi. Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da oluşan yeni sosyal ve dinsel düzen içerisinde hamamlar temizliğe hizmet eden kamu kurumları olarak caminin işlev ve ideallerini destekleyen kurumlar olarak çalışmıştır. Hamamlar Osmanlı döneminde de oldukça önemli görülmüş ve özellikle vakıflar aracılığıyla çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Bunda hamamların sosyal hayatın bir parçası olması kadar su mimarisi ile doğrudan ilgili olmalarının da etkisi vardır. Osmanlı mimarlığında camiler ve medreselerden sonra en yaygın yapılar hamam, çeşme, sebil, şadırvan ve su yapılarından oluşmaktadır (Turan, 2010: 309).

Osmanlı döneminde hamamlar gelir getirdikleri müddetçe kullanılmış ve bu özellikleri zayıfladıkça ortadan kaldırılmıştır (Eyice, 1997: 414). Sosyal hayatta oluşan değişimler, depremler ve yangınlar gibi doğal afetler, gittikçe artan yakıt ve su masraflarına bağlı olarak kârlı işletmeler olmaktan çıkmışlar, değişen hayat biçimi nedeniyle Türk toplumsal hayatındaki önemlerini kaybetmişlerdir. Bilhassa konut planlarında meydana gelen köklü değişikliklerle birlikte hamamların gündelik hayattan uzaklaşmasının en önemli sebebini teknolojik gelişmelere bağlamak mümkün görünmektedir. Modern teknolojinin gelişmesiyle, sıhhi tesisat sistemlerinin getirdiği olanaklarla, yıkanmak için evin uygun hale gelmesiyle, gasilhanelerin odalara girmesiyle Türk hamamı ve hamam geleneği tehlike altına girmiştir. Ülkemizde Cumhuriyet Dönemi ile beraber hamamlar sosyal hayattan uzaklaşmış, metruk hale düşmüş, bir kısmı bayındırlık faaliyetleri nedeniyle yıkılmış, ayakta kalanların bir kısmı da özgün işlevlerini kaybederek fonksiyon değişikliklerine uğratılmışlardır.

Ankara kentindeki hamam yapılarına bakıldığında pek çok yapının bayındırlık faaliyetleri, yangın vd. doğal afetler gibi nedenlerle yıkılmış olduğu görülmüştür. Ayakta kalanlardan Kızılcahamam Sey Hamamı ve Ayaş Karakaya

Hamamı'nın Roma dönemi izleri barındırdığı, ancak Anadolu Selçukluları döneminde eski izler üzerine ya da mevcut izlerin yanına inşa edildikleri görülmüştür. Bu yapılarda Türk hamamlarının ana karakterinden farklı olarak durgun suyla işleyen havuzlar bulunmakta ve göbek taşının bulunduğu sıcaklık mekânı yer almamaktadır. İncelenen hamam yapılarının taşıyıcı duvarlarında genellikle moloz taş ve kesme taş kullanıldığı, üst örtü ve örtüye geçiş elemanlarında tuğla kullanıldığı görülmüştür. Kubbeye geçişlerde Türk üçgeni, pandantif ve tromplar bulunmaktadır. Ayrıca, sıcak suyun ve havanın dolaştığı ana mekânların soyunmalık bölümlerine göre daha sağlam malzeme ve daha iyi işçilikle inşa edildiği, bu nedenle soyunmalık bölümlerinin çoğu kez yıkılıp yeniden yapıldığı ve daha çok müdahale gördüğü anlaşılmıştır. Ahşap malzeme soyunmalık bölümlerinin üst örtüsünde ve soyunma kabinlerinin kullanımında tercih edilmiştir. Roma Dönemi izlerinin üzerine, Anadolu Selçukluları Döneminde inşa edildiği düşünülen Ayaş Karakaya Hamamı dışında aralık bölümü olmadığı, ana şemanın soyunmalık, soğukluk (ılıkılık) ve sıcaklık mekânlarından oluştuğu, sıcaklığın ana mekânına halvet ve eyvanların açıldığı şemanın sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Ankara kentinin merkezinde yer alan Eynebey Hamamı, Beypazarı İlçesi'nde yer alan Paşa Hamamı ve Ayaş İlçesi'nde yer alan Paşa Hamamı'nın Tek Hamam, diğerlerinin Çifte Hamam olarak inşa edildikleri tespit edilmiştir. Ayrıca, incelenen hamam yapılarından birinin ev hamamı olduğu, bitişiğinde günümüzde ayakta olmayan bir konağın olduğu bilinmektedir. Tüm bu bulgular, Ankara kentinde hamam gelişiminin Anadolu'ya paralel bir seyir gösterdiğini kanıtlamaktadır. Bu seyir içerisinde hamamların zaman içerisinde kaybettiği önemi Ankara hamamlarında da gözlemlemek mümkün olmuştur. Ankara merkezde yer alan Eskicioğlu Camii yanındaki ev hamamı harap durumda olup kullanılmamaktadır. Beypazarı Paşa Hamamı ve Ayaş Paşa Hamamı ise müze olarak işlevlendirilmiştir. Günümüzde değişen ısıtma sistemleri de hamamların özgün ısıtma sistemlerinin kullanımını her geçen gün zorlaştırmaktadır. Ancak, Şengül Hamamı, Karacabey Hamamı ve Eynebey Hamamı gibi günümüzde özgün fonksiyonuna bağlı olarak kullanılan hamamlar bulunmaktadır.

Son dönemlerde çeşitli kamu kurumları ve sivil toplum örgütleri hamamları ve diğer geleneksel mimariye sahip yapıları korumaya yönelik tedbirler geliştirmiştir. Ancak geleceğe taşıma kaygıları ile bu yapıları korumak tek başına yeterli değildir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu konuda önemli çalışmaları bulunmaktadır. Ancak, yapılan restorasyon ve onarım çalışmaları hamamları, çevresinde şekillenen kültürden soyutlayarak, sadece fiziki sürdürülebilirliği güvence altına almaya çalışmaktadır. Hamamların somut olmayan kültürel mirasın korunması anlayışıyla bütüncül bir yaklaşımla ele alınması ve geleceğe aktarılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akok, Mahmut (1969). Ankara Şehrindeki Roma Hamamı, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17(1): 5-37.
- Arseven, Celal Esat (1983). Hamam, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 678-689.
- Aru, Kemal (1949). *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul: İstanbul Yayıncılık.
- Asatekin (Kaptanoğlu), Gül (1978). *The Eski Hamam in Ankara*, Master Thesis, METU Department of Architecture, Ankara.
- Aslanapa, Oktay (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Bakırer, Ömür & Madran, Emre (1984). Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, *Tarih içinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 105-128.
- Bozkurt, Tolga (2002). *Beyazarı'ndaki Türk Devri Yapıları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erdoğan, Abdülkerim (1998). *Altındağ'ın Manevi Coğrafyası*, Ankara: Altındağ Belediyesi Yayınları.
- Erdoğan, Abdülkerim, Günel, Gökçe ve Kılıcı, Ali (2007). *Tarih İçinde Ankara*, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Ergenç, Özer (1980). XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 1: 85-108.
- Erken, Sabih (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ertuğrul, Aidost (2002). *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ertuğrul, Aidost (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 7(13): 241-266.
- Eyice, Semavi (1960). İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XI (15): 99-120.
- Eyice, Semavi (1997). Hamam, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 402-430.
- Fagan, Garret G. (2001). The Genesis of the Roman Public Bath: Approaches and Future Directions, *American Journal of Archeology*, 105(3): 403-426.

- Farrington, Andrew (1995). *The Roman Baths of Lycia an Architectural Study*. London: British Institute at Ankara.
- Fıstıkçı, Meltem (2019). *Osmanlı Hamam Kültürü ve Saray Hamamları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2019.
- Karamağaralı, Beyhan, Ayaş Ulu Camii, *Tarih ve Günümüzde Bünyamin Ayaşı Sempozyumu*, 2-4 Temmuz 1993, Ankara 1993, s. 53-59.
- Karaman, Sami (2013). *Afyonkarahisar Hamamları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Kuban, Doğan (1977). *100 Soruda Türkiye Sanat Tarihi*, 7. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Kuban, Doğan (2007). *Osmanlı Mimarisi, İstanbul*: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Mowdy, Haley (2016). The History and Importance of the Roman Bath, Volume 9, <https://twu.edu/media/documents/history-government/History-&-Importance-Roman-Bath-Ibid-Volume-9-Spring-2016.pdf>.
- Naumann, Rudolf (1971). *Architektur Kleinasien*, Almanya: Verlag Ernst Wasmuth Tübingen.
- Necipoglu, Nevra (1999). *Bizans İstanbul'u, İstanbul'un Dört Çağı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öney, Gönül (1971). *Anadolu'da Türk Devri Yapıları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Önge, Yılmaz (1978). Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma, *Vakıflar Dergisi*, XII: 121-138.
- Önge, Yılmaz (1981). Eski Türk Hamamlarında Su Tesisatı ile ilgili Bazı Detaylar. *I. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknolojisi Tarihi Kongresi*, İTÜ, 14-18 Eylül 1981, c.5, 213-223.
- Önge, Yılmaz (1986). Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik-Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri, *II. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İTÜ, 28 Nisan- 2 Mayıs 1986, c.2, 81-85.
- Önge, Yılmaz (1988). *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar*, *Mimarbaşı Koca Sinan ve Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, c. I., İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 403-428.
- Önge, Yılmaz (1995). *Anadolu'da XII.-XIII. yy Hamamları*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Özdemir, Rıfat (1986). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Ring, James, Walter (1996). Windows, Baths and Solar Energy in the Roman Empire, *America Journal of Archeology*, 100(4): 717-724.
- Şahin, Kâmil (1991). Ankara'da Melike Hatun Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*, XXII: 77-82.
- Şeşen, Ramazan (1995). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Taşçıoğlu, Tülay (1998). *Türk Hamamı*. İstanbul: Unilever-Duran Ofset Yayınevi.
- Turan, Osman (2003). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat Yayınları.
- Turan, Şerafettin (2010). *Türk Kültür Tarihi*, 6. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ülgen, Ali Saim (1950). Hamam, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.5, 1. Kısım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 174-178.
- Ürük, Zerrin Funda (2016). Medeniyetler İçinde Hamam Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 28: 185-209.
- Yegül, Fikret (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, çev. Emel Erten, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yegül, Fikret (2009). Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği, *Anatolia*, 35: 99-118.
- Yegül, Fikret (2011). *Roma Dünyasında Yıkanma*, çev. Emel Erten, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Yentürk, Nejat (2010). Roma Banyosu Nasıl Türk Hamamı Oldu? *Acta Turcica, Online Thematic Journal of Turkic Studies*, 2(2): 94-102.
- Yılmazkaya, Orhan (2002). *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı*, İstanbul: Çitlembik Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- URL 1: Sanatın Yolculuğu, “Zincirli J Sarayı”, <https://www.sanatin Yolculugu.com/wp-content/uploads/2019/04/hamamlar.pdf>, (Son erişim tarihi: 15.09.2021).
- URL 2: Topoi, “Priene Aşağı Gymnasium’u mermer yalak”, <http://www.topoi.org/event/31087/>, (Son erişim tarihi: 15/09/2021).
- URL 3: Türkiye’nin Tarihi Eserleri, “Kayseri Huand Hatun (Mahperi Huand Hatun Hamamı)”, <http://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=125>, (Son erişim tarihi: 15.09.2021).
- URL 4: Ayasofya Hürrem Sultan Hamamı, “Haseki Hürrem Sultan Hamamı soyunmalık bölümü”, https://www.ayasofyahamami.com/hamam_bolumleri, (Son erişim tarihi: 15.09.2021).

- URL 5: Bağ Bahçe İstanbul, “Kılıç Ali Paşa Hamamı soyunmalık bölümü”, <https://bahceistan.wordpress.com/2016/03/17/cemberlitasin-tarihi-ve-meshur-cemberlitas-hamami/>, (Son erişim tarihi: 15.09.2021).
- URL 6: İslam Ansiklopedisi, “Mahmut Paşa Hamamı sıcaklık”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam>, (Son erişim tarihi: 15.09.2021).
- URL 7: “Çemberlitaş Hamamı sıcaklık”, <http://howtoistanbul.com/tr/the-cemberlitas-hamam/1095>, (Son erişim tarihi: 15.09.2021).
- URL 8: “Şengül Hamamı”, <http://www.sengulhamami.com/galeri.html>, (Son erişim tarihi: 15.09.2021).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author %50
2. Yazar/Second author %50

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. (No potential conflict of interest was reported by the authors).